॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीवेंकटेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ वरीयान्प्रष्टव्योनिगमविषयोयोऽस्यजनकोवराहाद्यात्मायोऽवतरतिसुराराातिहृदये ॥ अदाद्धात्रेज्ञानंसकलविषयंपश्चवि
नुतस्तमंगोपास्वत्वंहृदयसततंस्वेष्टकृतये ॥ १ ॥ संप्रतिपरीक्षित्प्रश्नंपरिहरिष्यन्स्तौति वरीयानिति श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणंसविस्तरमभिधायेदानींश्रीभागवतसंहिताप्रारभ्यतइत्यवोवा
ह वरीयानिति यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनायस्त्वयाकृतःसएषप्रश्नोवरीयान् अंगीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् लोकहितमितिक्रियाविशेषणं यथालोकस्यहितंभवतितथाकृतइत्यनेनननकेवलंत
वैवहितकरोयंकिंतुसर्वस्येत्युक्तंभवति उत्कृष्टत्वेहेतुगर्भविशेषणमाह आत्मविदिति मुख्यतआत्मविदोब्रह्मादयस्तेषामपिसंमतत्वात् तत्कथमत्राह पुंसामिति आत्मविदित्यनुवर्तते इहजगतिनृणांस
हस्रशःश्रोतव्यानिसंतिम्रियमाणानांचपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरःपरमात्मासएवात्मवित्संमतइतियत्तस्मादित्यर्थः आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिश्रुतेः अनेनपरमात्मविषयत्वेनास्यवरीयस्त्वमित्युक्तंभ
वति १ इतोपिपरमात्मश्रवणादिकमंतरेणसंसारस्यतदज्ञाननिबंधनस्यदुरुच्छेद्यत्वात्सएवतेषुमुख्यत्वेनसंमतइत्युपसंहरन्नज्ञलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह अपश्यतामित्यादिना दृशिरत्रज्ञानार्थः आत्मनः
परमात्मनस्तत्त्वमनारोपितंरूपंज्ञानादिलक्षणं आत्मनांलक्ष्मीब्रह्मादिचेतनानांकदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितंचापश्यतामजानतां निद्रयेत्यत्रोप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधानांगृहाश्रमएवकर्तुंयो
ग्याःपंचमहायज्ञाःस्मृतिविहितप्रत्यवायपरिजिहीर्षयातान्कर्तुंशीलमेषामस्तीतिगृहमेधिनः तेषांगृहेषुगृहाश्रमेष्वेववर्तमानानांपुंसाम् २ निद्रयाव्यवायेनचस्त्रीभोगेनचनक्तंरात्रिर्नितंवयोह्रियते दिवा

श्रीशुकउवाच ॥ वरीयानेषतेप्रश्नःकृतोलोकहितंनृप ॥ आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रोतव्यानीहराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः ॥ अपश्य
तामात्मतत्त्वंगृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः ॥ दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वस
त्स्वपि ॥ तेषुप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ४ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ५

चाहश्चार्थेहयाश्रीनारायणाराधनानुपयोगिहिरण्याद्यापादनायासेन अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिवचनात् कुटुंबभरणेनवा ह्रियतइत्यन्वयः ३ आत्मतत्त्वाज्ञानेकारणमाह देहेत्यादिना
अपिर्गर्हार्थः आत्मनःस्वस्यदीनत्वंक्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मदैन्यानितेषु दीङ्क्षयइतिधातोः यद्वा स्वतएवदनिभावोयेषांतेतथातेषु अतएवासत्स्वभद्रेषुतदुक्तं सद्भावेसाधुभावेचेति निधनंनाशं प्रक
र्षेणसक्तः प्रसक्तःनपश्यतिस्वस्येतिशेषः अपिनाऽसच्छब्दस्यमिथ्यार्थाभिधायित्वं गर्हितमितिदर्शयतितेषुप्रमत्तोनिधनमितिपाठोऽनन्वितः ४ यतःश्रीनारायणश्रवणादिनाविनानसंसारानिवृत्तिस्त
स्मात्सर्वात्मासर्वव्यापी । सर्वमभीष्टमाददानोवा । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणवान्ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्योवा हरिःस्मरणमात्रेणाशेषसंसारक्लेशसंहर्ता सर्वेजगदीश्वरोनित्यमपरूपादस्मात्संसारा
दभयंमोक्षमिच्छतापुरुषेणश्रवणादिविषयःकर्तव्यइत्यन्वयः श्रवणादित्रयेणाज्ञानसंशयादिनिरासंकरोति श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ । संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शनमितिवच
नात् श्रवणेनाज्ञानं । कीर्तनापरपर्यायमननेनसंशयविपर्ययौनिरस्यस्मरणलक्षणध्यानेनब्रह्मापरोक्षज्ञानंलभतइति । श्रोतव्योन्योजन्योन्यइतिशंकानिरासार्थश्रवणादीनांचतुर्णामेकविषयत्वंबोधयितुं
सर्वात्मेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुपात्तं अहंकाररूपेणसर्वव्यापित्वेनसर्वात्मारुद्रःकिंनस्यादित्यतउक्तं हरिर्भगवानिति तथापिसूर्यादिरन्यतमःकिंनस्यादतउक्तमीश्वरइति ईशाद्रुद्राद्हरइतियोगेनतस्यरुद्रप्र
सिद्धिरपिनिरस्तेतिविज्ञातव्यं ५

१ तात्पर्यानुसारेणाह निद्रयेति निद्राऽविद्या बंधकप्रकृतिरित्यर्थः

एतदेवसर्वेवेदेतिहासपुराणेषुतात्पर्येणप्रतिपादितमितिदर्शयति एतावानिति अंतेमरणकालेनारायणस्मरणंयथास्यात्तथाबहुशास्त्राभ्यासःकर्तव्यइतिभावेनेत्यतोवाह एतावानिति सांख्यशास्त्रोक्तसांख्येनतत्त्वज्ञानेनयोगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथास्वधर्मपरिनिष्ठयास्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेनचांतेमरणकालेनारायणस्मृतिरितियावानेतावानेयानेवपुंसांपरउत्कृष्टोजन्मलाभो जन्मनःसाफल्यमित्यन्वयः अतोवेदादिशास्त्रेषुश्रियमाणेनसर्वथानारायणस्मरणंकर्तव्यंनान्यदितिप्रतिपाद्यतइति अतःप्रष्टुःपरिहारःसुप्रसिद्धइतिसिद्धम् ६ सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्रकैमुत्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयःस्वस्वयोग्यज्ञानवंतोविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः निर्गुणोभगवान्तेनदीयमानत्वात्तत्संबंधिनिर्वाणंनैर्गुण्यं तत्रस्थामुक्ता हरेर्गुणानुकथनेरमंतइत्यन्वयः गुणान्स्मारंस्मारंकथयंतइत्यस्मिन्नर्थेस्मेतिपदं कदाचिद्ध्यानाभिप्रायेणोक्तंप्रायेणेति अतोज्ञानार्थिभिर्निरंतरंहरिगुणश्रवणादिकार्यमितिकिंवाच्यमित्यर्थः ७ इदानींभागवतप्रतिपाद्यमर्थंतस्माद्भारतेत्यादिश्लोकत्रयेणाभिधायपुनस्तद्विस्तरेणेनवक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिसन्निहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंमितंवेदसमं । तदर्थव्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौकृष्णावतारापेक्षयाद्वापरेआदौच । ननुद्वापरस्यादाविति । व्यासःषट्शतवर्षीयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिवचनात् द्वापरांतेभारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ८ नन्वस्तुभवतोभागवताध्ययनंतत्किमर्थमितितत्राह परिनिष्ठितइति यत्रयच्छ्रद्दधतांयत्रयस्मिन्भागवतेप्रतिपादितमर्थंश्रद्दधतामितिवाअहंभागवतंनामयदाख्यानमधीतवान् । तत्तेतुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधानेनिमित्तमाह महापुरुषिकइति पूर्णषड्गुणत्वात्पुरुषोभगवांस्तद्भक्ताःपुरुषिकास्ते

एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया ॥ जन्मलाभःपरःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ६ प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिनिषेधतः ॥ नैर्गुण्यस्थारमंते
स्मगुणानुकथनेहरेः ७ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोपिनैर्गुण्यउत्तमश्लोकलीलया ॥
गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापुरुषिकोभवान् ॥ यत्रश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमाना
नामिच्छतामकुतोभयम् ॥ योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह ॥ एकंमुहूर्तंविदितंघटतेश्रेयसेयतः १२
खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ॥ मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम् १३

षांमध्येमहानितियत्तस्मादित्यर्थः स्थितप्रज्ञतयाकृतकृत्यस्यभवतोभागवताध्ययनंकिमर्थमितितत्राह परिनिष्ठितइति नैर्गुण्येमुक्तौपरिनिष्ठितः मुक्तिरस्यभवतीतिनिश्चयवानपि । उदरंसंशयःप्रोक्तःपरिनिष्ठाविनिश्चयइत्यभिधानात् । कथमनेनास्यपरिहारआपातइतितत्राह उत्तमश्लोकेति अनेनैवंविधमाहात्म्यादतिशयोभगवानित्युक्तंभवति ९ १० नकेवलंत्वय्येवैतन्निर्णीतमपितुसर्वयोगिनामपीत्याह एतदिति निर्विद्यमानानांविरज्यमानानांक्लेशैरितिशेषः अकुतोभयंमोक्षः एवंवैराग्यादिसाधनसामग्रीमतांयोगिनांहरेर्नामानुकीर्तनंपदेतत्पदंतेहरिस्मरणकारणमित्यर्थः ११ अनेनभागवताकर्णनमभिप्रेतं तदत्यंताल्पायुष्ट्वेननघटतइतिशंकामाभूदित्याह किमिति हायनैर्वत्सरैःपरोक्षैरागामिभिः यतोयेनमुहूर्तेनहरिस्मरणाख्यश्रेयसेघटतेतदेकंमुहूर्तंघटिकाद्वयमपिपरमुत्तमंविदितंप्रख्यातम् १२ एतमर्थमाख्यानेनद्रढयति खट्वांगइति नामशब्दःप्रख्यात्यर्थे इहमनुष्यलोके मुहूर्तात्पूर्वमायुषइयत्तांमर्यादांज्ञात्वाराज्यादिसंगमुत्सृज्यहरिमुद्दिश्येंद्रियाणिचदत्त्वाऽभयलक्षणंमोक्षंगतवानित्यन्वयः त्यागोविहायितंदानमुत्सर्जनंविसर्जनइत्यभिधानं अभयंपुरुषार्थरूपंहरिंगतवानितिवा १३

१ अत्रप्रायेणेत्यस्य कदाचित् इतिनार्थोग्राह्यः इतितात्पर्यमतमाह कदाचिदिति । २ अत्रनामशब्दोग्रंथपरः । सोहंनामविदेवास्मीत्यादीग्रंथेप्रयोगदर्शनात् । हरिविषयग्रंथश्रवणादिकामितियावत् ।

तवतदपेक्षयानेकायुष्ट्वान्नहृत्तापःकार्यइत्यतस्तत्सर्वंहरिचरणारविंदस्मरणविषयत्वेनकल्पयेत्याह तवापीति एतर्हीदानीं सप्तानामह्नांसमाहारःसप्ताहंजीवितावधिरायुष्यस्येयसा यत्तावदायुःतत्सर्वमपि सांपरायउत्तरकालोमुक्तिकालस्तत्संबंधियथाभवतितथा तावंतंकालंहरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णनेतात्पर्यंकुर्वित्यर्थः । सांपरायस्तुसंग्रामआपदागामिकालयोरितियादवः। मरणल क्षणापत्कालेहरिचरणस्मरणंयथाभवतितथातावंतंकालंभागवताकर्णनंकुर्वीतिवा १४ मरणकालंज्ञात्वाहरिस्मरणमिच्छतांवैराग्यंप्रथमसाधनमित्याह अंतकालइति आगतेस्वतःपरतोवाज्ञातेसाति ग तसाध्वसः देहनाशप्रयुक्तभयरहितः पुत्रादिस्नेहलक्षणःसंगः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसंगस्तेनशस्त्रेणतंदेहमनुयेस्त्रीपुत्रादयस्तेषुचस्पृहांछिंद्यादित्यन्वयः १५ अथकिंकर्तव्यमत्राह गृहादिति गृ हात्प्रव्रजितःसंन्यासलक्षणवैराग्यंप्राप्तः धीरःप्रतिबंधकनिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलाप्लुतोभागवतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथागंगादिपुण्यतीर्थजलस्नातोनिर्धूतबाह्यांतर्मलःसन् शुचौशुद्धेविविक्तेदुर्ज नसंगरहितेदेशेनात्युच्छ्रितंनातिनीचमितिविधिवत्कल्पितासनआसीनोभवेदितिशेषः १६ स्थिरासनस्यकृत्यमाह अभ्यसेदिति रेचकादिक्रमपरंपरयाप्राणायामेनाजितश्वासःप्राप्तप्राणप्रसादः मनो यच्छेत् स्ववशंकुर्यादेवंजितमनस्कःसन् बीजंसर्वंजगद्व्यंजकं शुद्धंपरंब्रह्मानुस्मरन् अकारादींस्त्रीन्वर्णान्विवृणोतीतित्रिवृदक्षरंब्रह्मवाचकत्वात्सर्वगतंपरमुत्कृष्टमोंकारंमनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्य

तवाप्येतर्हिकौरव्यसप्ताहंजीविताावधिः ॥ उपकल्पयतत्सर्वंयत्तावत्सांपरायिकम् १४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्वसः ॥ छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदे हेऽनुयेचतम् १५ गृहात्प्रव्रजितोधीरःपुण्यतीर्थजलाप्लुतः ॥ शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् ॥ मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमनुस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः ॥ मनःकर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा ॥ मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचिन्नसंस्मरेत् ॥ पदंतत्परमंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआ त्मनः ॥ यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् २० यस्यांसंधार्यमाणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः ॥ आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः २१

न्वयः १७ जाप्यमुक्त्वाध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति बुद्धिःसारथिर्यस्यसतथासत्पुरुषोजितेनमनसाऽक्षाणिंद्रियाणिविषयेभ्योनियच्छेत्प्रत्याहरेत् प्रत्याहृत्यचसंस्कारवशाद्बहिर्मुखतयाकर्मभिरा क्षिप्तंमनः स्वधियासारथिनाशुभार्थेपरममंगलार्थेहरौधारयेदित्यन्वयः १८ एवंहरौनियतचेतसोयोगिनोध्यानाभ्यासप्रकारमाह तत्रेति तत्रयुगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तौ विषयैरव्युच्छिन्नेनाखंडिते नचेतसाएकावयवमेकैकावयवंश्रीपादादिलक्षणंध्यायेदेवमनायासेनस्मरणविषयंकुर्यात् तत्परिपाकमाह मनइति एवमभ्यासपाटवेनयुगपत्सर्वावयवस्मरणसमर्थःसंस्ततोनंतरंनिर्विषयंविषयेभ्योनिर्ग त्यस्थितंमनस्तस्मिन्हरौसर्वावयवव्यापितयायुक्त्वानियुज्य यत्रमनःप्रसीदतिनिरतिशयंसुखंलभते तद्विष्णोःपरमंपदं समग्ररूपमेवस्मरेत्ततोन्यत्किंचिन्नस्मरेदित्यन्वयः १९ असंदध्यानोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाऽक्षिप्तमितस्ततोविषयैराकृष्टं । तमसाविमूढंकृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनःस्वस्य मनः । धारणयातैलधारावदव्युच्छिन्नयास्मृत्यायच्छेद्विषयेभ्यआवृत्यध्यानमग्नंकुर्यात् । याधारणातत्कृतंरजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंरागाविद्यादिमलंहंतितयेत्यन्वयः २० नकेवलंमलनाशोधारणायाःफलंकिंतुनिरंतरंभक्तिलक्षणयोगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यांधारणायां । सर्वजगदाश्रयंभद्रंभ गवंतमीक्षतश्चिंतयतोयोगिनोभक्तिलक्षणोयोगआशुसंपद्यतइत्यन्वयः । भदिकल्याणइतिधातोः । कल्याणंमंगलं मंगलंभगवान्विष्णुरितिवचनम् २१

परीक्षिद्विशेषबुभुत्सयाशुकंपृच्छति यथेति अत्रयथायत्रयादृशीतियच्छब्दाःप्रश्नार्थाः । यवश्चोदेतिसूर्यः । यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नार्थेचापिभण्यतइत्यभिश्रुत्यभिधानाभ्यांनिश्चितत्वात् । तथाचयथाकथं यत्रकुत्रयादृशीकीदृशीतिसंपद्यतेइत्यर्थः २२ तत्रप्रथमंतोयथाप्रश्नंपरिहरति जितासनइति यत्रेत्यनंतरंप्रश्नंप्रत्याह स्थूलइति २३ क्रमप्राप्तस्याचादृशीतिप्रश्नंप्रतिवक्ति विशेषइति यदिदंभूतंभव्यंभवच्चज डाजडंतद्विश्वंयत्रांडकोशेदृश्यते सोयंस्थवीयसांस्थूलतराणांसकाशात्स्थविष्ठःस्थूलतमोविशेषआंडकोशःशिलालक्षणप्रतिमावत्तस्यतदंतस्थस्यहरेर्देहः नतुसाक्षाद्देहइत्यन्वयः । तदुक्तं शिलावत्तस्यदे होयमंडकोशस्तुसावृतिरिति २४ पृथिव्यादिपंचभूताहंकारमहत्तत्त्वसंज्ञैःसप्तभिरावरणैःकवचस्थानीयैःसंयुतेबाहिरावृते । शरीरेशीर्यमाणत्वात् । तस्मिन्नांडकोशेयोसौविशेषेणप्रकाशनाद्वैराजाख्यो डांतर्वर्तित्वात्सर्वतोवरत्वाद्वैराजाख्यःपुरुषः पुरुबहुकर्मफलंसनोतिददातीतिपुरुषः असौभगवान्धारणाश्रयः तद्विषयतयाकृताधारणामनोमलंहरतीत्यन्वयः अंडकोशोविराट्प्रोक्तोविशेषेणप्रका शनात् । वैराजस्तद्गतइत्यादेः २५ उपदिष्टरूपध्यानप्रकारमाह पातालमित्यादिना अंडाख्यप्रतिमायाः पातालादिसत्यलोकपर्यंतालोकाः पादमूलादिशिरोंतान्यंगानि नत्वंडास्थितस्यतस्यह रेस्तान्यंगानि किंतर्हि । तत्पादमूलाद्यवयवेभ्योजातानितदाश्रितानिवातानितेषांकेवलंचिदानंदाद्यात्मकभगवदवयवैरभेदःशंकनीयः । एतस्यपादमूलमित्याद्यभेदोक्तिस्तुब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्या

राजोवाच ॥ यथासंधार्यतेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता ॥ यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम् २२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ जितासनोजितश्वासोजितसंगोजि तेंद्रियः ॥ स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्यदेहोयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् ॥ यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चयत् २४ आंडकोशे शरीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते ॥ वैराजःपुरुषोयोसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसातलम् ॥ महातलंविश्वसृ जःसुगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्तेरूरुद्वयंवितलंचातलंच ॥ महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरः स्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोस्य ॥ तपोरराटिंविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयोबाहवआहुरस्यकर्णौदिशःश्रोत्र ममुष्यशब्दः ॥ नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणंचगंधोमुखमग्निरिद्धः २९ द्यौरक्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच ॥ तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठि धिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा ३०

दिवज्ज्ञेयम् । एवमेवेंद्रादिदेवादीनामत्रतदवयवेंद्रियगोलकाद्यभेदकथनंतत्तदंगादिभ्यउत्पन्नत्वात्तदाश्रितत्वात्तदधीनत्वाभिप्रायंनतुस्वरूपैक्याभिप्रायम् । तेषांस्वतस्तेभ्योभिन्नत्वात्प्रतिमापेक्षयांगानि भूरादीनिस्वरूपतइत्यादेः तथाचाक्षरयोजना एतस्यांडांतर्वर्तिनोहरेःपादमूलंपातालंपठंतीत्यन्वयः चिदानंदाद्यात्मकात्पादमूलाज्जातंतदाश्रितंचेतिज्ञानिनःशिष्टेभ्यउपदिशंति । उपदिष्टास्त थोपासतेचेत्तत्राप्येवमेवानुसंधेयम् । हिशब्दउक्तार्थप्रमाणप्रसिद्धिप्रकाशकः पार्ष्णिश्चप्रपदंचपार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिःपादस्यपृष्ठभागःप्रपदंपादाग्रं विश्वंसृजतीतिविश्वसृट्तस्यगुल्फौप्रशस्तलक्षणांडकाख्य पर्वणीमहातलंपठंतीतिपूर्वेणान्वयः २६ अधोभागेवितलमुपरिभागेत्वतलमितिविभागः । जघनंकटितलं एतत्स्मरणंविशेषात्स्वयाकार्यमित्यतोमहीपतइतिसंबोधितं अगाधत्वगम्भजनकपद्मनिदान त्वाभिप्रायेणनाभिसरइत्युक्तं नभस्तलंभुवर्लोकः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रस्थानंस्वर्लोकः महर्लोकोस्यहरेर्ग्रीवेतिगृणंति । जनोजनलोकः । तपस्तपोलोकः रराटिंललाटं २८ इंद्रादयोलोक पालास्तस्यबाहवइत्याहुः दिशःकर्णगोलकस्थानीयो । अमुष्यहरेःश्रोत्रमिंद्रियं शब्दइति । नासत्यदस्रावश्विनौनासेनासिके गंधोभूमेर्गुणः घ्राणंगंधग्राहींद्रियंगंधजनकमाहुरित्यर्थः इद्धोदीप्तः २९ द्यौर्द्युलोकः । अक्षिणीगोलके पतंगः सूर्यः मनुष्याणामहनीदेवादीनामहनीइतिउभेवाविष्णोःपक्ष्माणितदाजातेतदाश्रितेच परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मलोकः मधुरादिरसः ३०

गायत्र्यादिच्छंदांसिगिरोवचनानिगृणंति अर्यमैंदूसूर्येचंद्रौदंष्ट्राद्वयाज्ञावाविविशेषः बहुरूपत्वात्पुनर्वचनं। वह्नंगत्वंबहुत्वतइतिवचनात् उडुगणानक्षत्राणि द्विजानिदंताः अत्रप्रगृह्यसंज्ञाऽभावोलिंगव्य
त्ययश्चवैलक्षण्यद्योतनायेतिज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिःहासोहासादभिव्यक्ता सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्। दुरंतसर्गोऽनवसानाविश्वसृष्टिः ३१ व्रीडालज्जा अधरोऽधरोष्ठः। एवशब्दोन्ययोगव्यवच्छेदकः कःप्र
जापतिः मेढ्रमिंद्रियं वृषणौबीजद्वयंमित्रइत्युपलक्षणंवरुणश्च ३२ विश्वातत्तत्पदार्थेषुप्रविष्टातनुर्यस्यसतथा तस्य विश्वंतनुःप्रतिमायस्यसतथा तस्येतिवा वीर्यरेतोन्नंप्राणिभोग्यं गतिर्गमनं
तस्माद्वयआयुःप्राणिनांजीवनावधिलक्षणमुत्पन्नं कर्मव्यापारः तस्मात्सत्त्वादिगुणानांप्रवृत्तिक्रमः ३३ संध्येह्नि अव्यक्तंमूलप्रकृतिं मनोभिमानत्वाच्चंद्रस्यकामादिनानाविकारग्रहत्वमुपचारः मनो
मनसोजातः ३४ विज्ञानशक्तिर्विरिंचं गिरिंकैलासंत्रायतइतिगिरेर्वायोस्त्राणंयस्यसतथेतिवा गिरित्रोरुद्रः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः अंतःकरणमहंकारःतस्माज्जातःनखानिनखेभ्यः। गर्दभाद्वडवाया
मुत्पन्नाऽश्वतरी श्रोणिदेशेस्थितास्तस्माज्जाताश्च ३५ वचांसिलौकिकवैदिकानिविचित्रंतस्यव्याहरणंशब्दःव्याहरणाश्रितानितज्जातानिच मनुर्वायुः तस्यमनीषाबुद्धिः। तेवायवेमनवेबाधिवायेतिश्रु
तिः। मनुःस्वायंभुवोवा मनीषाविचारःभगवद्विचारशक्तिजातत्वात्स्मृतिकर्तृत्वंमनोर्निवासोनिवसनंकर्मजनितत्वात् गंधर्वादीनामुत्पादिकेस्वरस्मृतीयस्यसतथा स्वरःषड्जादिलक्षणः स्मृ

छंदांस्यनंतस्यगिरोगृणंतिदंष्ट्रायमेंदूडुगणाहिजानि ॥ हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः ३१ व्रीडोत्तरोष्ठोधरएवलोभोधर्मस्तनोधर्म
पथश्चपृष्ठम् ॥ कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रःकुक्षिःसमुद्रागिरयोस्थिसंघाः ३२ नद्योस्यनाड्योथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र ॥ अनंतवीर्यश्वसितं
मातरिश्वागतिर्वयःकर्मगुणप्रवाहः ३३ ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्येकुरुवर्यभूम्नः ॥ अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनस्तुसचंद्रमाःसर्वविकारकोशः ३४
विज्ञानशक्तिमतिमामनंतिसर्वात्मनोंतःकरणंगिरित्रः ॥ अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजानखानिसर्वेमृगाःपशवःश्रोणिदेशे ३५ वचांसितव्याहरणंविचित्रंमनुर्मनीषाम
नुजोनिवासः ॥ गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननःक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः ॥ स्वाहास्वधावीर्यगु
णोपपन्नोहव्यात्मकःकर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःसन्निवेशःकथितोमयाते ॥ संधार्यतेस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोस्तिकिं
चित् ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुद्ध्यतुष्यन् ॥
तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १

तिरतीतादिविषया असुरानी
कस्यजनकंवीर्यंयस्यसतथा ३६ ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननंयस्यसतथा क्षत्रजातेरुत्पादकौभुजौयस्यसतथा विशांजनकौऊरूयस्यसतथा । अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णःशूद्रजातिर्यस्यसतथा दे
वपितृभ्योविनियुज्यमानस्वाहास्वधातयोरुत्पादकोवीर्यंगुणोरेतोगुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनकआत्मामध्यदेहोयस्यसतथा अग्निष्टोमादिकर्मवितानस्योत्पादकोयोगउपायोयस्यसतथा वितानंविस्तारः
३७ उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति ईश्वरविग्रहस्यवैराजाख्यहरिदेहस्ययःसन्निवेशोऽवस्थितिविशेषःसइयानित्थंभूतोमयातेतवकथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमंचनास्ति। योमिभिर्मनोस्मि
न्स्थविष्ठसर्वोत्तमेवपुषिस्वबुद्ध्यासंधार्यते। मनोनैर्मल्यायेतिशेषइत्यन्वयः ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवंवैराजाख्यस्थूलरूपस्य
धारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्नध्यायेतत्तद्धृयकमलकर्णिकांतर्वर्तिनोहरेरात्माख्यरूपस्यधारणाविषयत्वंतदुपासकानांफलंचोपदिशति । तत्रप्रथमतोधारणायांक्षिप्रप्रवृत्तयेकुत्रकस्यदृष्टफलेयंधारणेति
शंकाशंकुमुन्मूलयन्ब्रूहि यद्वा विपर्ययमितिप्रश्नंपरिहरति एवमित्यादिना आत्मापरमात्मायोनिःकारणंयस्यसतथासब्रह्मा पुराआदिसृष्टौकालेननष्टांतिरोहितांप्राक्कल्पविषयांस्मृतिमेवमुक्तधारणयाप्रत्य १

वरुद्यांऽकुरीकृत्यप्रतिलभ्यतुष्यन्नलंबुद्धिंगच्छन्व्यवसायेजगत्सर्जनलक्षणोयोगेबुद्धिर्यस्यसतथा ततएवधारणायाएवाप्तोयहरिः । अप्ययात्प्रलयात्पूर्वंयथावस्थितंतथेदंजगत्ससर्जेत्यन्वयः ब्रह्मणोदृष्ट फलत्वादियंविश्वसनीयेतिविज्ञायते १ वाङ्मनोऽगोचरस्यकथंधारणावलंबनत्वमत्राह शब्दस्येति उक्तप्रकारेणश्रोतव्यादित्वेनविपश्चितांसंमतत्वात् स्वतन्त्रत्वात् ब्रह्मादिसर्वजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वतःस्थितत्वा त्सर्वस्यतदधीनत्वात्सर्वगुणसंपूर्णत्वाच्चशब्दस्यब्रह्मणोवेदादिसर्वशब्दराशेरेषहरिः पंथाविषयोमुख्यवाच्यइत्यन्वयः । इंद्रादिनाम्नांपुरंदरादिष्वेवरूढत्वात्हरेस्तत्रायवाच्यत्वेरूढेःकाप्यप्रयोजकत्वमत्रा ह यन्नामभिरिति मायामयईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीनेसंसारेशयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्वर्तमानोतएववासनयानानाकर्मवासनयानानायोनिषुपरिभ्रमन्योजीवस्तस्यधीर्यत्पुरंदरादिकंमिंद्रादिनाम भिर्ध्यायति तत्रपुरंदरादावर्थानिंद्रादिनाम्नामनुगतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्नविंदतेअलंबुद्धिंनप्राप्नोति किंचतदुपास्त्यातेभ्यःपुरुषार्थांश्चनलभते । कुतइत्यतउक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानामसंभवात् अ तोहरिरेवपरमैश्वर्यादिगुणाकरत्वेनाभिधेयइतिसएवस्मर्तव्यइति अन्यत्सर्वमस्मर्तव्यंप्राधान्येनेतिभावः अनुपसर्गेपिकिप्रत्ययविधानाद्ध्यायतीतिधीर्ज्ञानाश्रयःपुरुषोवायदित्यस्याव्ययत्वेनापार्थैरित्यने नसंयोज्ययदपार्थैर्यस्मिन्पुरंदरादावपार्थैरिंद्रादिनामभिःपुरंदरादिकंध्यायतितत्रपुरंदरादावितिवा सर्वनामायतोविष्णुस्तदन्यार्थानतुस्मरेदितिस्मृतिप्रसिद्धिंद्विशब्देनाह २ सर्वशब्दानांविष्णवेकविषय त्वेविदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंगइतितत्राह अतइति एवंसर्वनामार्थतयाहरिरेवध्येयस्तद्व्यवहार्यश्चयतोऽतःकविःसर्वज्ञः । अप्रमत्तोजागरणशीलोनाम्नांहरिविषयत्वमविस्मरन्नित्यर्थः अत

शब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः ॥ परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुयावदर्थःस्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ॥ सिद्धेन्यथार्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ३ सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम् ॥ सत्यंजलौकिंपु रुपर्णपात्रैर्दिग्वल्कलाभेसतिकिंदुकूलैः ४ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनोवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोप्यशुष्यन् ॥ रुद्धागुहाःकिमवधूतसुहृन्नकृष्णःक स्माद्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान् ५

एवंव्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसुहरीतरविषयेषुघटादिषु अभिवंदनादिनायावदर्थः स्वप्रयोजनंयस्यसतथास्यात् । नातोधिकप्रयोजनइत्यर्थः अन्यथाघटादिलोकविषयव्यवहारमंतरेणार्थैस्वप्रयोज नेसिद्धेस्वयमेवसंपन्नोनतत्रयतेतेत्यन्वयः कुतोत्राह तत्तदिति तत्तत्पदार्थेषुतत्तत्परिश्रममर्थपूर्त्यभावेनमनःक्लेशंसमीक्षमाणइत्यन्वयः ३ इदानींस्वतःसिद्धिप्रकारंदर्शयति सत्यामिति देवनिर्मितायां क्षितौसत्यांकशिपोःशय्यायाःसंपादनेप्रयासैःकिंनकिमपिप्रयोजनम् । शरीरयात्रानिर्वाहस्यद्रव्यांतरेणसिद्धत्वादितिभावः । बाहौस्वसिद्धेस्वतोऽनायासेनसंपन्नेसतिउपबर्हणैःशिरःपीठैरुच्छीर्षकैःकिम् । करांजलौसतिपुरुभिर्विस्तीर्णैःपर्णपात्रैःकिम् । बर्हंपर्णदलंपत्रमित्यभिधानं । दिशामेववस्त्राणांलाभेसतिदुकूलैर्निष्कापाद्यक्षौमादिवसनैःकिं ४ ननुभवाद्दृशानांयोगिनांक्षित्यादिनाशरीरयात्रासिद्धावप्यप रिपक्वयोगिनांपुंसांकथमुपभोगःसंपद्यतइत्यत्राह चीराणीति पटचीराणिगृहिभिर्देयानि पथितोरणे दरिद्राणांचभिक्षूणामाच्छादनकराणिचेतिस्मृतेः पथितोरणेगृहस्थैर्निहितानिचीराणिजीर्णवस्त्रा णि । मूषकादिप्रभिन्नानिवा । नसंतिकिं भोजनार्थमितिचेत्परान्फलपाकादिनाबिभ्रतीतिपरभृतः अंघ्रिपावृक्षाःफलादिनानोदिशंतिवादिशंत्येवउदकार्थमितिचेत्सरितःस्पंदमानानद्योऽशुष्यन्नपिकिंना शुष्यन्नित्यर्थःशयनार्थमितिचेत् गुहारुद्धाःपिहिताःकिं केनचिदितिशेषः गुहासुसिंहादिभयेनकथंवासःसंपद्यतइतितत्राह किमिति कृष्णोवधूतानांधूलिधूसरांगानांयोगिनांसुहृन्नाकिम् सुहृदेव अतोव स्त्राद्याशयाकवयोधनादिदुर्मदेनांधान्विवेकचक्षुरहितान् राजादीन्कस्माद्भजंतिनभजंत्येव अतोमुमुक्षुणायदृच्छयालब्धाशनादिनाभाव्यमितिभावः ५

१ हरिः इंद्रादिशेषशब्दवाच्यः तथाध्यानेनपुरुषार्थप्रदत्वात् । व्यतिरेकेणेंद्रादिवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् ॥ नविंदतेर्थानित्यनेनोक्तहेतोः सूचनात् ॥ इतिपादुरर्थ

इदानीमुक्तानुष्ठानपरिपाकप्रकारमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणयदृच्छयालब्धाशनादिनावृत्तिंहष्ट्वाप्रसन्नस्यस्वतःस्वतंत्रस्यहरेः प्रसादात्स्वचित्तेस्वाधीनतया॥वर्तमानेसतिभगवानैश्वर्यादिगुणसमुद्रोऽनं
तःपरिच्छेदशून्यः आत्मापरमात्मादेहपुत्रादिभ्योत्यंतंप्रियोर्थइतिकृत्स्वानिर्वृतःसमुद्भूतरोमांचोनियतार्थएतंमितःप्रेत्याभिसंभावितास्मीतिनिश्चितार्थःपुरुषस्तंभगवंतंभजेत । कदाचिदपितद्भजनंनमुंचेत् ।
ततःकिंफलमत्राह संसारेति यत्रयस्मिन्सेव्यमानेसेत्रकस्यसंसारहेतूनामविद्यादीनामुपरमः । अविद्यादीनांसद्भावेसोस्तीतिशक्यशंका । तएवनसंतियतइतिशंकमानोऽमुरप्रक्रांतीरितिभावः तदेतत्प्रेपइ
त्यादिश्रुतिसिद्धंहरेः प्रियार्थत्वंच । नकेवलंसंसारहेतूपरमःफलं । किंतुनिर्दुःखानंदानुभवलक्षणमोक्षप्राप्तिश्चेतिचशब्दः ६ भजनापरपर्यायोपासनंगुणोपसंहारेणकार्यमितियदतस्तद्गुणकथन
पूर्वकंतदेवोपासनंस्पष्टीकुर्वन्विपक्षेबाधकमाह ससर्वविदिति प्राणएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेःपंचवृत्तिरेकोमुख्यप्राणएवयथासुप्तजनस्येक्षितादृष्टा । तथासहरिःसर्वान्वेत्तीतिसर्ववित् हृदिस्थित्वानुभूर्य
थेष्टानंदानुभवनात् सर्वोगुणपूर्णः आत्मास्वामीत्येवंगुणानुपसंहृत्यसत्यंसर्वतःसारमानंदनिधिंतंविष्णुंभजेतोपासीत आधिव्याध्यादिसमुद्भावेप्युपासनंनहातव्यमित्याशयेनोक्तंसर्वात्मनेति अतोन्यतः
परमात्मानुपासनेपिआत्मघातः अहितकरणादिनास्वात्महननाख्यदोषापत्त्यानित्यदुःखतमप्राप्तिःस्यादित्यन्वयः चशब्दस्तत्तद्योग्यतानुसारेणेत्यस्मिन्नर्थे यथेकस्तुबहून्सुप्तान्सुप्तःपश्यतिप्रभुः यथेष्टभ
वनाद्विष्णुरनुभूःपरिकीर्तितइत्यादेरुक्तएवार्थइति । स्वेच्छयानुकूलविग्रहग्रहणाद्वाऽनुभूः अनेनप्राणेनदत्तानिचेष्टालक्षणानिकर्माणीत्यानंदशब्देनकर्माण्युच्यंतेतेषांफलपर्यंतंनिधायकत्वेननिधिपाल

एवंस्वचित्तेस्वतएवसिद्धआत्माप्रियोर्थोभगवाननंतः ॥ तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेतसंसारहेतूपरमश्चयत्र ६ ससर्वविद्धृद्यनुभूश्चसर्वआत्मायथासुप्तजने
क्षितैकः ॥ तंसत्यमानंदनिधिंभजेतसर्वात्मनातोन्यतआत्मघातः ७ कस्तंत्वनादृत्यपरानुचिंतामृतेपशुत्वमसतींनामयुंज्यात् ॥ पश्यन्जनंपतितंवैत
रण्यांस्वकर्मजान्परितापान्जुषाणम् ८ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतम् ॥ चतुर्भुजंकंजरथांगशंखगदाधरंधारणयास्मरंति ९ प्रस
न्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् ॥ लसन्महाहारहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् १०

त्वात्स्वामित्वाद्वाऽऽनंदनिधिर्हरिस्तंच ७ भगवदुपासनामकुर्वाणस्यपशोरपिवैलक्षण्यंनास्तीत्याह कस्तमिति नरकेविगततरणत्वाद्वैतरणीनामनदीयातस्यांहेररनुपासनाख्यदोषात्पतितंस्वकर्मजा
न्स्वकृतकर्मसमुद्भूतान्परितापान्सर्वतोदिशमायातान्दुःखविशेषान्जुषाणंभुंजानंजनंगुरुशास्त्रोपदेशदृष्ट्याचापश्यंस्तुशब्दसूचिततादृशदुःखनिवर्तकालंबुद्धिगोचरसुखप्रदंहरिंचपश्यन्कोविवेकीतंभगवंत
मनादृत्यासतीमशुभांपरानुचितामितरविषयामुपास्तिलक्षणांस्मृतिंयुंज्यात् पशुत्वंविवेकबुद्धिराहित्यमृते । यदियुंज्यात्तर्हिसपशुरेवनविवेकीत्यन्वयः चतुर्वेद्यपियोविप्रोवासुदेवंनाविंदति । वेदभारभराक्रां
तःसवैब्राह्मणगर्दभइति ८ योग्यतातारतम्येनाधिकारिणांबहुत्वात्स्थूलरूपोपासनयोग्यानांतदुपास्तिमभिधायाधुनास्वदेहहृदयकमलकर्णिकानिकेतनात्मोपासनायोग्यानां तदुपासनांविधत्ते केचिदि
ति केचिदात्मोपासनायोग्याःस्वदेहांतर्हृदयावकाशेवसंतंप्रादेशमात्रंप्रादेशपरिमाणम् । कंजंपद्मंरथांगंसुदर्शनंशंखंपांचजन्यंगदांकौमोदकींधारयतीतिकंजरथांगशंखगदाधरस्तं धारणयाचैकधारावदखं
डितमनोवृत्त्यास्मरंतीत्यन्वयः ९ श्लोकचतुष्टयेनतमेवविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमित्यादिना नलिनवद्रक्तपद्मदलवदायतेदीर्घेईक्षणेयस्यसतथातं कदंबःकृष्णप्रियस्तरुस्तस्यपुष्पस्यकिंजल्कमंकुरविशे
षस्तद्वत्पिशंगंपीतंवासोयस्यसतथातं लसन्महाहारश्चहिरण्मयांगदश्चेतिलसन्महाहारहिरण्मयांगदस्तम्। स्फुरंतिशोभमानानिमहांतिचरत्नानितैर्युक्तंकिरीटंकुंडलेचयस्यसतथातम् १०

१ इतश्चरमदेहात् प्रेत्यमृत्वा एतंहरिं अभि आभिमुख्येन संभावितास्मि सम्यक् यथायोग्यंप्राप्तोभविष्यामीतिनियतार्थइति तात्पर्यदीपिका।

उन्निद्रस्य विकसितस्यहृत्पंकजस्यकर्णिकाख्यालयेयोगेश्वरैःसनकादिभिरास्थापितौपादपल्लवौयस्यसतथातं श्रीरेवलक्षणंचिह्नंयस्यवक्षसितथातं कौस्तुभात्समुद्राज्जातंकौस्तुभंतेनरत्नेनयुक्ताकंधराय
स्यसतथातं अम्लानानांनवपल्लवदलानांलक्ष्मीर्यस्याःसातथातया ११ मेखलयाकांच्या अंगुलीयकैरंगुलीभूषणैः महांतिधनानियेषांहंवीतिमहाधनानितैःस्निग्धाश्चामलाश्चतेतैः कुंचितावक्राश्चनी
लाश्चतेकुंतलास्तैर्विरोचमानेआननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम् १२ अदीनलीलयोद्भूताभ्यांहसितेक्षणाभ्यामुल्लसंत्योर्भ्रुवोर्भंगेनस्फुरणविशेषेणसंसूचितोभूर्यनुग्रहोयेनसतथातं । ईक्षेतचिंतयेत । चिंताम
यंचिंताप्रधानं यस्मात्संचिंतितोविष्णुश्चितितंप्रददात्यजइत्यादेः कियंतंकालंचिंतनमत्राह यावदिति यावद्धारणयासमग्रांगेमनोऽचलमवतिष्ठतेतावदितिशेषः १३ सर्वांगस्मरणाशक्तस्यस्मरणप्रका
रमाह एकैकशइति ध्यानेनजितमनायासेनध्यानविषयंस्थानमवयवमपोह्यवशीकृत्यपरंपरमजितमजितमनभ्यस्तमवयवंपादमारभ्ययावद्धसितंपुष्पितंवनमितिवद्धासेनविकसितंमुखंहसितमितिलक्ष्य
ते । मुखपर्यंतंसांगोपांगंप्रतिधियामनोधारयेत् । यथायथाधीःशुध्यतिसर्वांगध्यानक्षमाभवतितथातथाभ्यस्तंकुर्यादतःसर्वांगध्यानासामर्थ्येतावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः १ ४ इममेवार्थ
मुपसंहरंति यावदिति पराब्रह्मादयोप्यवरायस्मात्सपरावरस्तस्मिन् । द्रष्टरिसर्वसाक्षिणि । विश्वेश्वरेहरो । यावत्सर्वोत्तमोममहोपकारकोऽतएवसर्वतःप्रियतमइतिज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगोस्वं

उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालयेयोगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ॥ श्रीलक्षणंकौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्यावनमालयांचितम् ११ विभूषितंमेखलयांगु
लीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः ॥ स्निग्धामलैःकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् १२ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभू
र्यनुग्रहम् ॥ ईक्षेतचिंतामयमेनमीश्वरंयावन्मनोधारणयावतिष्ठते १३ एकैकशोंगानिधियानुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः ॥ जितंजितंस्थान
मपोह्यधारयेत्परंपरंशुध्यतिधीर्यथायथा १४ यावन्नजायेतपरावरेस्मिन्विश्वेश्वरेद्रष्टरिभक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयःपुरुषस्यरूपंक्रियावसानेप्रयतःस्मरे
त १५ स्थिरंसुखंचासनमास्थितोयतिर्यदाजिहासुरिमंमंगलोकम् ॥ कालेचदेशेचमनोनसज्जेत्प्राणान्नियच्छेन्मनसाजितासुः १६ मनःस्वबुद्ध्यामल
यानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्तमात्मनि ॥ आत्मानमात्मन्यवरुध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १७

ऽध्यानप्रापकोनजायेत तावत्पर्यंतंपातालमूलमित्यादिनोक्तंसर्वलोकदेवाद्याधारं । पुरुषस्य । स्थवीयोतिस्थूलंरूपं स्मरेत । तत्रापिनिरंतरध्यानासक्तःसन्नित्यक्रियावसानेप्रयतःप्रयत्नवान्स्मरे
तेत्यन्वयः १५ इदानीमुक्तविधोपासनाजनितज्ञानेनापरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वस्यतत्प्रसादाद्विज्ञातब्रह्मादितत्त्वस्यज्ञानिनोयदादेहत्यागेच्छा तदास्वदेहगतेंद्रियाद्यभिमानिदेवतालयस्मरणपूर्वकंमो
क्षप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामोऽपरोक्षज्ञानीइमंलोकंदेहंयदाजिहासुस्त्यक्तुमिच्छति तदायथासुखंभवति तथास्थिरमचलमासनमास्थितःकालेदेशेचकालस्थेषुदेशस्थेषुचविषयेषु
चयावन्मनोनसज्जेत्सक्तंनकुर्यात् अथमनसास्ववशेनप्राणान्विषयाननुधावंतींद्रियाणिचनियच्छेत्ततआहरेदाहृत्यचप्राणान्नियच्छेत्प्राणायामान्कुर्यादथजितासुर्भक्त्याप्राप्तप्राणप्रसादइंद्रियप्रेरकान्
दिशादिदेवान्मनोभिमानिनींद्रंनियच्छेत्इंद्राधीनांश्चिंतयेत् १६ मनश्चमनोभिमानिनमिंद्रंचामलयाबुद्ध्याबुद्धिदेवतयोमयानियम्यवशधीनंस्मृत्वेतांबुद्धिदेवतामुमांक्षेत्रज्ञेजीवांतर्यामिणिहरौनिनयेत्
नितरांतदधीनांचिंतयेत् तंक्षेत्रज्ञमात्मनिदेहमध्यस्थेहरौनिनयेत्तदैक्येनचिंतयेत् तंदेहगतमात्मानंहरिमात्मनिसर्वगतेहरावरुध्यतदेकीभावेनसंचिंत्यदेहादुत्क्रम्यलब्धोपशांतिःप्राप्तसर्वाधिकभंग

१ पुष्पितामेःयुक्ते यथावनमित्यर्थोलभ्यतेतद्वदित्यर्थः

ख्याख्यविष्णुरूपोधीरः कृत्याद्विधिनिषेधलक्षणात्कार्याद्विरमेदित्यन्वयः। भक्त्याप्राणंवशेनीत्वाजितमाणोभवत्युत। जीवस्यैभगवान्विष्णुःक्षेत्रज्ञइतिगीयते। हृद्गतस्तुसएवात्माव्याप्योप्यात्मेतिभण्यते। हरौहरेर्भवेर्मीतिस्तदेकत्वस्यचिंतनं। अन्यत्रतन्नियम्यादिचिंतनंनीतिरुच्यते इतिप्रमाणेभ्यउक्तएवार्थोऽन्योनस्वकपोलकल्पितइतिभावः। मनस्तत्त्वंबुद्धितत्त्वेबुद्धितत्त्वंक्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूतेतंक्षेत्रद्रष्टारमात्मनिशोधितत्वंपदार्थेचिन्मात्रेतमात्मानंशोधितत्वंपदार्थभूतमात्मनिशोधिततत्पदार्थभूतेपरमात्मन्यवरुध्यैकीकृत्यभेदहेतुमविद्याधिष्ठानंयथार्थज्ञानेननिरस्यकृत्यात्विरमेतेतियापावा॥दिनः एवंव्यष्टिरूपां बुद्धिंक्षेत्रज्ञेसमष्टिरूपहिरण्यगर्भात्मनितंक्षेत्रज्ञसाध्यनिकारणात्मकेकारणात्मानमात्मनिशुद्धेब्रह्मण्यवष्टभ्यकृत्याद्विरतःस्यादितिपौराणिकंमन्याः इतिद्वयमपिप्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयं मनश्चोतिचशब्देनमनःशब्दवाच्यंरुद्रंबुद्धिशब्दवाच्यांवाणीविरिंचलक्ष्मीद्वाराक्षेत्रज्ञेलयं तच्चानांस्वस्वकारणेषुकल्पतइतिज्ञातव्यं उपोधिकेसमीपेचेति शांतिःप्रशममंगलेइतिच मंगलंभगवान्विष्णुरितिच १७ एवमुक्तांतोज्ञानीयंलोकमाप्नोतितमितरलोकेभ्योव्यावर्तयति। नयत्रेति। यत्रयस्मिंल्लोकेऽनिमिषाणांरुद्रादिदेवानांप्रभुःकालोवायुर्नप्रभुःस्वशक्तेरुद्बोधकः। हरिश्चप्रकृतिश्चैवब्रह्मवायूतथैवचेत्यादेः' येरुद्रादयोदेवाः जगतांयीशिरेजगंतिस्वस्वकार्येप्रवर्तयामासुस्तेदेवानप्रभवंति कुतोन्यावकाशोनकुतोपीत्यर्थः। यत्रयस्मिन्स्थानेसत्त्वादिगुणत्रयंचस्वशक्तिप्रकाशकंन। विकारोवैभूर्वेद्रियात्मकोहंकारश्चन। महान्महत्तत्त्वंप्रधानंप्रकृतिश्चन। जरादिस्वधर्मापादिकानभवंतीत्यर्थः १८ ननकालादिसंसर्गाभावाद्शशविषाणवन्नास्तीतितत्राह। परंपदमिति। तद्वैष्णवंवैष्णो

**नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे॥ नयत्रसत्त्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १८ परंपदंवैष्णवमामनंतियन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः॥ विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यापुरमुंपदेपदे १९ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः॥ स्वपार्ष्णिनापीड्यगुदंततोनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः २०**

विद्यमानंपरंपदंप्राप्तव्योत्तमंलोकमामनंतिपठंतीत्यन्वयः। अनेनयथाकालादिकृतोपद्रवोहरेर्नास्तितथालोकस्यापीत्युक्तंभवति। यत्संबंधाल्लोकोपिताद्दृग्महिमासविष्णुःकिमाहिमेतितत्राह यन्नेतीति वैष्णवमित्यनेनप्रस्तुतोविष्णुरयमुच्यते। अतत्वस्मात्ब्रह्मणइतरत्संसारलक्षणंदुःखमुत्सिसृक्षवस्त्यक्तुकामाः विशिष्टाधिकारिणोयंविष्णुंनेतिनेतिपृथिव्यादिवन्नाकाशादिवन्न तत्कारणमहदादिवच्चन तदभिमानिवच्चनेत्युपास्यतदौरात्म्यंदुरात्मनामसुरप्रकृतीनांविद्यमानंसंसारदुःखंविसृज्यानन्यसौहृदा अनन्यभक्त्याहृदानिरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्यपदेपदेप्रमनसानिरंतरंपरिरभ्यामुमापुः एवंविधस्यहरेर्विद्यमानमितिपूर्वेणान्वयः यद्वायत्सर्वोत्तमंपरममंगलंविष्णुरूपमाप्तवान्तद्रूपमितरेभ्योव्यावर्तयति नयत्रेति अतत्तस्माद्ब्रह्मणोन्यद्जगदुत्सिसृक्षवस्त्याजयितुकामाः सवाएषआत्मानेतिनेतीत्यामनंतितिदित्यन्वयः देदानामचेतनत्वेनबुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथंतदुक्तंनिर्णेतुंशक्यतइत्यत्राह विसृज्येति। वेदोक्तंनिर्णीयदौरात्म्यंदुष्टोपास्तिमैक्यविषयाविसृज्यपदेपदेऽन्वहंहृदोपगुह्यापरोक्षीकृत्यानन्यसौहृदाभूतभवद्भविष्यंतोऽमुमापुरापुर्वंत्याप्स्यंतिवाऽतोयुक्तमुक्तमिति १९ संप्रतिज्ञानिनोदेहादुत्क्रमणप्रकारमाह इत्थमिति तुशब्दःप्रकरणभेदार्थः इत्थंस्थिरंसुखंचासनमित्युक्तप्रकारेणमुनिरुपरमेदुत्क्रांतोभवेत्। कथमत्राह व्यवस्थितइति देहादुत्क्रमणेव्यवस्थितोनिश्चितबुद्धिः। विज्ञानमात्मपरोक्षज्ञानंस्वानुभवविषयंतदेवदृक्तस्यावीर्येणसुष्ठुरंधितोदग्धआशयोवासनान्तःकरणंयस्यसतथोक्तः। विज्ञानंब्रह्मेतिश्रुतेर्विज्ञानस्यब्रह्मणोदृशोर्वीर्येणेतिवा। जितक्लमःशरीरग्लानिरहितःप्रथमंस्वपार्ष्णिनागुल्फाधोभागेनगुदमपानद्वारंयापीड्य ततोपानद्वारनिरोधानंतरं। ततोमूलाधाराच्चतुर्दल

१ कालशब्देरिताःक्रमादितिशेषतात्पर्यं। २ कर्मणिषष्ठी।

पश्चादनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषट्स्थानेषुक्रमादुन्नमयेदूर्ध्वंगमयेदित्यन्वयः २० संक्षिप्योक्तंविशिनष्टि नाभ्यामित्यादिना मुनिर्मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादुत्थाप्यनाभ्यां
स्थितंषड्दलपद्मेनीतमुदानगत्याब्रह्मनाड्याहृदिदशदलपद्मेऽवरोप्यसन्निधाय ततोदशदलपद्मात्तमुरसिद्वादशदलपद्मेनयेत् मनस्वीमनःसमाधानानिरतस्ततोद्वादशदलपद्माद्यथानाड्यंतरंनगच्छेत्तथा
धियानुसंधायशनकैरसंभ्रमेणस्वतालुमूलंषोडशदलकमलंनयेत् २१ तस्माद्भ्रुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थितंद्विदलंकमलमुन्नयेत् तत्रापीतिकर्तव्यतयाभाव्यमित्याह निरुध्येति । निरुद्धाःसप्तानामश्वानांकर्णा
क्षिनासिकादिसंज्ञानांपंथानोयेनसतथोक्तः । अनपेक्षोबाह्यसुखानिच्छुः । अत्रापीत्थंभावमाह स्थित्वेति मनसापरंगतोभ्रूमध्येतुमुहूर्तार्धंस्थित्वामार्गगम्यविशेषेष्वकुंठदृष्टिर्मूर्धन्मूर्धनिशिरोमध्येनिर्भि
द्यविसृजेत्शरीरमितिशेषः गतइत्यनेनानिचिंतनमुच्यते अथैकयोर्ध्वमुदानः । प्राणापानाविडायांचापिंगलायांचवर्तते । व्यानःसंधिषुसर्वत्रउदानोब्रह्मनाडिगइतिश्रुतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्यापि
तिसिद्धं ॥ इत्थंमुनिरित्यनेननिर्गुणविद्याफलमुक्त्वास्वपार्षिगनेत्यनेनसगुणविद्याविदोदेहोत्क्रमणप्रकारउच्यतइत्येतदनुपपन्नमेकवाक्यतयामुख्यार्थेसंभवतिवाक्यभेदायोगादिति २२ एवंदेहादुत्क्रां
तानांयोगिनांप्राप्यस्थानंगम्यंचाह यदीत्यादिनाश्लोकद्वयेन अत्रयदिअथउतेतिशब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदिसम्यक्परिपक्वभक्त्यादिसाधनवांस्तर्हिअथोत्क्रमणानंतरमेवपारमेष्ठ्यंपरमे
ष्ठिनोब्रह्मणोलोकंप्रयास्यति तत्रायंकिंकरोतीतितत्राह अथेति अथतल्लोकप्राप्त्यनंतरं पुनरुत्पत्तिहीनोब्रह्मसालोक्यमात्रंप्राप्य अथभक्त्यादिलक्षणपरिपाकाययोगीवसति अनंतरंब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासह
स्वयोग्यांमुक्तिमाप्नोतीतिशेषः । उतशब्दोऽप्यर्थे यद्यदितत्उतपूर्वोक्तयोगिनोऽप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्पाणवांस्तर्हिवैहायसानांवैमानिकानांसिद्धानांविहारंक्रीडास्थानंमहर्लोकादिप्रयास्यतितत्रास्ययो

नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ॥ ततोनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत २१ तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतानिरुद्धसप्ता
श्वपथोनपेक्षः ॥ स्थित्वामुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः २२ यदिप्रयास्यत्यथपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् ॥ अष्टाधिपत्यंगुण
सन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २३ योगेश्वराणांगतिमामनंतिबहिस्त्रिलोक्याःपवनांतरात्मा ॥ नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधि
भाजाम् २४

गफलमाह अष्टाधिपत्यमिति अथमहर्लोकादिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगानामाधिपत्यमवाप्यवसतिअथयदिसम्यक्परिपक्वभक्त्यादिमानप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनस्यांतरात्माविकुंठनाथस्तत्रविकुंठना
थलोकेऽमुक्तस्थानेऽमुक्तैर्देवैरुपास्यमानंहरिं प्रयास्यति यदिप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनश्वासावंतरात्माचेतिवायुर्ब्रह्माचतत्रसत्यलोकेवायुंब्रह्माणंचप्रयास्यति २३ किमुक्तंभवतितत्राह योगेश्वराणामि
ति । त्रिलोक्या भूम्यंतरिक्षस्वर्गसंज्ञायाबहिर्महर्लोकादौयोगेश्वराणांगतिमामनंतिनत्ववांक् । तल्लोकप्राप्तौसाधनविशेषमाह विद्येति ; विद्याऽपरोक्षज्ञानंतदादिपुरुषार्थसाधनसामग्रीमतांपुंसांतांमह
र्लोकादिगतिंकेवलकर्मभिर्नाप्नुवंति किंत्वपरोक्षज्ञानेनैव अत्रायंक्रमविशेषः । गुणानांसत्त्वादीनांसन्निवायःसन्निवासोयत्रसगुणसन्निवायस्तस्मिन्महर्लोकादिवैकुंठान्तमुक्तस्थानादधिकेप्रदेशेप्रयास्यन्
बाह्येंद्रियमनोभिःसहैवगच्छेत् आविष्कृतनिजरूपस्यापितस्यारब्धकर्ममोक्षपर्यंतंदग्धरटरज्जेयांस्थित्युक्तेः पश्चाद्ज्ञानादिगुणसन्निवायेमुक्तस्थानेचिन्मात्रेंद्रियमनोभिःसहैववसति । तदुक्तं । चिन्मा
त्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेवहीति । ईयुस्त्रीन्कर्मणालोकान्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् । तत्रमुख्याहरिंयांतितदन्येवायुमेवतु । अपक्वायेनतेयांतिवायुंगाहरिमेववा । स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जानिविव
र्जिताइतिसमाख्यावचनबलादध्याहारेणव्याख्यातम् । ननुस्वमनीषोत्प्रेक्षाबलादिति । यदिपारमेष्ठ्यमदिलोकंप्रयास्यतितर्हिमनसेंद्रियैःसहैवगच्छेदितिवान्वयः यत्रयोगेश्वराणांगतिंत्रिलोक्याबहि
रामनंति यत्रपवनांतरात्मातत्रविद्यादिभाजांतांगतिंकर्मभिर्नाप्नुवंतीतिवा २४

तस्ययोगिनोमार्गमाह । वैश्वानरमिति सुषुम्नयानाड्योत्क्रम्यविहायसाहृदयाकाशेनब्रह्मपथेनसुषुम्नाख्ययाशोचिषा । रोचिःशोचिरुभइत्याद्यभिधानं । गतोनिर्गतोर्चिरादिदेवान्गत्वाथवैश्वानरं
याति अथवैश्वानरप्राप्त्याविधूतकल्कोदग्धपापतृणस्ततोवैश्वानरलोकादुदस्तादुपरिहरेःशैशुमारंचक्रंशिशुमारस्वरूपंप्रयातीत्यन्वयः । वैश्वानरेऽनुनद्यांवासूर्येवादेहएववा । विधूयसर्वपापानियातिकिंस्तु
घ्नकेशवामित्येतदर्थेतिसूचितम् २५ वैश्वानरोनामाकइतितत्राह यइति योभूतानामंतःकोष्ठगाग्नौस्थित्वातदुक्तंचतुर्विधमन्नंपचाति यश्चब्रह्मांडमध्यगःस्वपुरमध्यगस्तपतिप्रकाशतेसप्रधानवह्निर्वैश्वान
राख्यो ब्रह्मदेवपितृलोकगंतुर्मुनेर्योगिनःकर्मयोगिनश्चगम्यत्वान्मार्गइतीरितइत्यन्वयः । पितृयानंदेवयानंब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरंयातितस्मान्मार्गःसईरितः । देवयानेनगंतॄणांवैश्वा
नरादर्वागर्चिरादयोगम्याःसंति । ब्रह्मदेवपितृलोकगंतृभिःसर्वैरपिवैश्वानरःप्राप्यतइतिद्योतनायवैश्वानरंयातीतिप्रथमतएववैश्वानरप्राप्तिकथनमितिज्ञातव्यं २६ केतर्हितइतितत्राह देवयानमिति शरी
रंदक्षिणपार्श्वस्थपिंगलाख्यनाडीभिःशतायुषामरणाख्योत्क्रमणादहान्यहःसंज्ञंदेवयानमेति इडाभिर्देहवामपार्श्वस्थेडाख्यनाडीभिःशतायुषामरणेनरात्रीः रात्रिसंज्ञंपितॄणांयानंपितृयानमेति । देवयान
पितृयानमार्गस्थानामहरादिकालाभिमानिनीनांदेवतानांप्राचुर्यादहानिरात्रीरितिबहुवचनं । दक्षिणाःपिंगलाःसर्वाइडावामाःप्रकीर्तिताः । नाड्योथमध्यमाप्रोक्तासुषुम्नावेदपारगैरिति । देवयान
स्यमार्गस्थाअहःशब्दाभिसंज्ञिताः । पितृयानस्यमार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामता इतिवा । पिंगलेडामध्यस्थयासुषुम्नयानाड्याशतायुषाविशिष्टसुखवत्त्वात्तद्विषुवत्ताख्यंब्रह्मयानमेति । विशिष्टंसुखंविषु ।

वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्नयाब्रह्मपथेनशोचिषा ॥ विधूतकल्कोथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २५ योंतःपचतिभूतानांयस्तपत्यंडमध्य
गः ॥ सोग्निर्वैश्वानरोमार्गोदेवानांपितॄणांमुनेः २६ देवयानंपिंगलाभिरहान्येतिशतायुषा ॥ रात्रीरिडाभिःपितॄणांविषुवत्तांसुषुम्नया २७ तद्विश्वनाभिंप्र
तिपद्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकम् ॥ नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २८ अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्व
म् ॥ निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम् २९

तदस्यास्तीतिविषुवत् । तस्यभावोविषुवत्तातां । सषयोरभेदाद्वीत्युपसर्गयोगाद्वासकारस्यषकारःविषुवत्ताब्रह्मयानंविशेषेणसुखंयतइति रागोपरक्तसुखादिदातृत्वात्पिंगलादेर्देवयानादिशब्दवाच्य
त्वं । तदुक्तं पिंगलादेवयानंस्यात्पिंगाख्यसुखदायतः । इडान्नदानात्पितॄणामेवंमार्गाःप्रकीर्तिताइति । अत्रदेवयानब्रह्मयानभेदोऽवांतरोवगंतव्यः २७ अधुनाशिशुमारलोकादुपरितनमार्गप्रकारमा
ह । तदिति । शैशुमारइत्यनेनयद्रूपमुक्तंविष्णोस्तद्विश्वनाभिंविश्वाधारंरूपंप्रतिपद्य तुशब्दसूचितान्तदनुज्ञामादाय । विराजेनविगतरागादिदोषेणाऽणीयसासूक्ष्मतरेणात्मस्वरूपेणसर्वोपिब्रह्मज्ञानि
जनस्तल्लोकमुपैति । तंविशिनष्टिकल्पायुषइति कल्पायुषोविबुधायद्यत्ररमंतेक्रीडंतितमितिशेषः । किंविशिष्टंरूपं । ब्रह्मविदांसमुदायेननमस्कृतमेकंमुख्यंकेवलमितिवा मन्वंतरायुषःस्वर्ग्यामहर्लोकेतुका
ल्पिकाइति पिंगलाभिरुत्क्रम्यदेवयानेनगतः परांतेब्रह्मप्रयास्यंस्तत्रमहर्लोकेऽष्टाधिपत्यमित्युक्ताणिमाद्यैश्वर्यशालीवसति कश्चनजनलोकेकश्चनतपोलोकेज्ञानादिपरिपाकायास्ते कश्चित्सत्यलोकेहयोज्ञयाव
साति ब्रह्मयानेनगताःअप्रतीकालंबनाःप्रतीकालंबनाश्चशैशुमारहरिणानुज्ञातास्तदैवानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणादिदेवान्प्राप्यदिवस्पतिंवायुंप्राप्यतेनकार्यब्रह्मप्रापिताःतदुपदेशंप्राप्यप्रतीकोपासकानिवसंति
अन्येतुतेनवायुनापरंब्रह्मप्रापितास्तल्लोकेनिवसंतिइत्यादिविशेषस्तुशब्देनसूचितइतिज्ञातव्यम् २८ महर्लोकादिषुविहरतांतथाज्ञानादिसाधनपरिपाकायचानिवसतांचतुर्मुखप्राप्तिप्रकारमाह अथोइति मह
र्लोकादिषुवसन्सज्ञानिसंघोऽथाद्विपरार्धावसानेब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासहमुक्तिंयास्यन्नीलिद्धैःसनकादिभिर्जुष्टस्यचतुर्मुखस्यधिष्ण्यंनिवासस्थानंयत्द्वैपरार्ध्यंद्वयोःपरार्धयोःसंबंधि । चतुर्मुखस्याऽऽपरेतिनामच

तुर्मुखायुर्लक्षणशतसंवत्सरभोग्यमित्यर्थः । तत्पारमेष्ठ्यंनियातीति महर्लोकादेर्निर्गत्यसत्यलोकमाप्नोतीत्यर्थः गंतुंहेतुमाह अनंतस्याग्नेः अनंतस्यभगवतोमुखानलेनमुखनिर्गताग्निनापुनःपुनर्दह्यमानंविश्वंनिरीक्ष्य । संकर्षणमुखाग्निरामर्थं वस्य दाहोहेतुरित्यर्थः उशब्दोब्रह्मलोकंप्राप्यतेनैवसहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थेवर्तते २९ सत्यलोकस्येतरलोकेभ्योवैशिष्ट्यमाह नयत्रेति यत्रक्वतेसत्यलोकेशोकादयोनसंति आधिस्तुव्यसनेचित्तदुःखाधिष्ठानबंधयोरितिव्यसनमाधिरत्रोच्यते यत्रानिदंविदांक्रिययादुःखस्यप्रभवस्य जननादिलक्षणस्यचानुदर्शनात् जनस्ययश्चित्ततोदःसोपिनास्तितंसत्यलोकमाप्नोतीतिपूर्वेणान्वयः । जनादिलोकापेक्षयासत्यलोकस्यवैशिष्ट्यं नतुमुक्तिविशेषात् सदुक्तंसर्वदुःखविहीनायेमुक्ताःप्रायस्तुतादृशाः । अमुक्तास्तुजनाद्येषुविशेषेणतुसत्यगाइति ननुयदिब्रह्मणासहैव मुक्तिःसर्वेषांतर्हितत्तःपूर्वमायासेनसाधनसामग्रीसंपादनंव्यर्थमितिचेन्न योग्यताबाहुविध्यान्मुक्तिप्राप्तेरपिबाहुविध्यात् तदुक्तं विष्णोर्लोकंतदैवैकेयांतिकालांतरेपरे । आज्ञयैवहरेःकेचिदपूर्तःकेचिदंजसा विहृत्यैवान्यलोकेषुमुच्यंतेब्रह्मणासहेति ३० एवंदेवयानेनगत्वासत्यलोकेपरब्रह्मलोकेचस्थितानांज्ञानिनांमोक्षंवक्तुंदेवमुक्तिप्रकारमाह ततइति प्रतीकालंबनाप्रतीकालंबनसंज्ञःसज्ञानिसंघोब्रह्मप्रलयेस्वाविर्बंप्रविष्टोगरुडशेषलक्षणमार्गद्वयेनवार्णोप्रविश्यतयाभौतिकशरीरंब्रह्माणंप्रविश्यततस्तेनब्रह्मणासहाविशेषंपृथिवींप्रतिपद्यतेनपृथिव्यात्मनासहापःप्रतिपद्यतेनात्मनाऽनलमूर्ध्निप्रतिपद्यतेनज्योतिर्मयोग्निप्रधानोभूत्वावायुमुपेत्यमुक्तिकालेतेनवाय्वात्मनाहरेर्लिंगमाकाशवद्व्याप्तंनित्यंचेतिबृहन्महत्खंप्रविशतीत्यन्वयः निर्भयःसंसारभयान्मुक्तः अतएवत्वरन्त्वरमाणः । अत्रेदंतात्पर्यंचशब्दादवगंतव्यं तथाहि विशेषाख्यांडेऽपवास्थितेविशेषनाम्निविरिंचेस्थितंवैराजाख्यंहरिंपुनस्ताद्विगुणांडकटाहात्मकविशेषाख्यपृथिव्यांस्थितेविरिंचेस्थितमन्ननामानंहरिं तेनान्ननाम्नाहरिणाप्सुस्थितेचतुर्मुखेस्थितमन्नाख्यंहरिं

नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित् ॥ यच्चित्ततोदःक्रिययाऽनिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् ३० ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनापोनलमूर्तिश्चत्वरन् ॥ ज्योतिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् ३१ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्यास्पर्शंत्वचैव ॥ श्रोत्रेणचोपेत्यनभोगुणंतत्प्राणेननावृत्तिमुपैतियोगी ३२ सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षात्सनातनोऽसौभगवाननादिः ॥ मनोमयंदेवमयंविकार्यंसंसाद्यमत्यासहतेनयाति ३३

तेनान्नेनाविष्णुनातेजोगतविरिंचस्थंप्राणनामानंहरिंतेनाग्निगतेनहरिणावायुस्थितचतुराननास्थितं प्राणाख्यंप्राप्यतेनवायुस्थविरिंचांतर्यामिणाऽऽकाशस्थितविरिंचस्थंप्राणाख्यंहरिंप्रविशतीति पृथिव्यादिकार्याणांस्वस्वकारणेष्वबादिप्रधानांतेषुलयः । तदभिमानिदेवताशरीराणांच । तत्रविरिंचकेशवयोस्तत्तत्पदार्थस्थितस्वस्वरूपैरैकीभावोदीपानांदीपांतरैरिव । अन्येषांद्वारमात्रमिति ज्ञानिनःप्रलयेसर्वेब्रह्मणासहपार्थिवं । भूम्यपामन्ननामानंप्राणमग्न्यादिसंस्थितमित्यादिवाक्यद्वयेनचशब्दगृहीतेननिष्प्रमाणमितिशंकानिरस्तेतिज्ञातव्यम् ३१ इदानींपंचतन्मात्राप्रलयप्रकारमाह घ्राणेनेति घ्राणेंद्रियाद्यधिष्ठितविरिंचस्थेनहरिणागंधतन्मात्राद्यधिष्ठातृविरिंचस्थितंहरिमुपेत्ययोगीपुनरावृत्तिनोपैतीत्यन्वयः तत्रवाय्वादीनांपुनरावृत्तिसद्भावात्प्रायेणेत्युक्तम् यद्वा एवमुक्तवक्ष्यमाणप्रकारेणमुक्तानांतेषांज्ञानिनांभोगप्रकारमाह घ्राणेनेति एवमुक्तःकेवलचिदानंदैकदेहोयोगीसःज्ञानिसंघस्तादृशैरिंद्रियैर्घ्राणादिभिरत्युत्तमान्गंधादीन्पंचविषयानुपेत्य श्वेतद्वीपादिस्थानेष्वाश्रितः प्रलयेपिनपुनरावृत्तिमुपैतीत्यन्वयः । वाइत्यनेन पंचेंद्रियैर्येविषयाद्रष्टव्याःसर्वतोवराइत्यादिमानसिद्धिंद्योतयति इयमेवमुक्तिर्नाद्वैतवादिकथितेत्येवशब्दः तुना मम्नस्यहिपरेज्ञानेनिंकनदुःखतरंभवेदितिमानंसूचयति ३२ उक्तमुक्तिशेषमाह सइति भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षान्तं भूतसूक्ष्मैःपंचभूतैःशब्दादितन्मात्रादिभिः तथाभूतसूक्ष्मैर्जीवराशिभिश्चेंद्रियैश्चतदभिमानिभिश्चसहितोनादिःसनातनःसोसौभगवान्पृविकार्यविविधकार्ययुक्तंदेवमयंदेवप्रधानमंनोमयंमनस्तत्त्वस्थेंद्रियस्थितविरिंचगतमानसनामानंस्वारमानंयातीत्यन्वयः नातनेननादेनसहितत्वात्सनातनः । नादेनतेनमहतासनातनइतिस्मृतइति । मनः

---

१ ल्यब्लोपनिमित्तेयंपंचमीतिदीपिका । २ नादनं वेदात्मकःशब्दः

स्थितोहरिर्नित्यंसर्वदेवेषुसंस्थितः। देवप्रधानकान्लोकान्करोत्यनुगतःसदेतिच। योसावनादिर्मनोमयोविष्णुस्तंयातीतिचोभयथापितस्यैवगम्यत्वंगंतृत्वंचज्ञातव्यं मनःस्थंमानसस्थंमानसनामानंस्वात्मा
नंसंसाद्यसहहरिरुमास्थितविरिंचस्थितस्वात्मद्वारामतिशब्दवाच्यमहंकारगतवाणीस्थविरिंचस्थंस्वात्मानंमत्यामतिस्थेनतेनमनस्थेनचसहविज्ञाननामानंविज्ञानतत्त्वाख्यवाणीगतविरिंचस्थंस्वात्मानंया
ति ३३ तेनविज्ञानतत्त्वगतेनहरिणागुणसन्निरोधंसत्त्वादिगुणविधुरंसर्वमूलकारणंमहत्तत्त्वाख्यविरिंचगतंविज्ञाननामानंयाति एवंसर्वांतर्यामिरूपैरेकीभूतःसमहत्तत्त्वांतर्यामीविज्ञाननामाहरिस्तेनात्मना
विरिंचेनसहशांतिंचित्प्रकृतिस्थितमानंदनामानंहरिंयाति सआनंदमयःपूर्णानंदः आनंदनामामहत्तत्त्वगतोविष्णुःश्रियानुज्ञातंब्रह्माणमादायावसानेद्विपरार्धावसानेसर्वात्मकेसर्वांतर्यामिणिगुणबृं
हितेपरिपूर्णेब्रह्मणिवासुदेवाख्येविहरति । जीवसंघःस्वस्वयोग्यतानुसारेणबृंहितत्वाच्चब्रह्माख्येस्वमूलरूपेविहरतीतिशेषः । इत्येषादेवानांमुक्तिरितिभावः । एवंस्वस्वबिंबद्वारेणहरिंप्रविष्टानांपुनरा
वृत्तिर्नास्तीत्याह वासुदेवइति ३४ योभागवतआत्यंतिकोभक्तोवासुदेवएतांसायुज्याख्यांगतिंमुक्तिंगतःसब्रह्मादिसंघःपुनरिहसंसारेनविषज्जतेसंसारविषयोनेत्यन्वयः वैशब्देनानंदसंज्ञकेनापिब्रह्म
णापरस्परैक्यंसमुद्रेप्रविष्टनदीवदित्यादिदर्शयति मन्वितआनंदातिशये । नेहविषज्जतेइतीदंयुक्तम् । तदभावेप्रशंसामात्रमिदंकिंनस्यादित्येतच्चोद्यम् वासुदेवाश्रितादेवाब्रह्माद्यामुक्तबंधनाइत्यादिनाप
रिहर्तव्यंउपसंहरति एतेइति पुराचतुर्मुखेनाराधितःपृष्टोभगवान्वासुदेवोद्वेसृतीब्रह्मणेआह । तेएतेसृतीमयातेकथितेइत्यन्वयः । वक्तव्यत्वेहेतुमाह त्वयेति तत्रापिनिमित्तमाह वेदेति अथेत्यनेनअथये

विज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधंतेनात्मनात्मानमुपैतिशांतिम् ॥ आनंदमानंदमयोवसानेसर्वात्मकेब्रह्मणिवासुदेवे ३४ एतांगतिंभागवतोगतोयःसवैपुनर्नेहवि
षज्जतेंग ॥ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाभिपृष्टेचसनातनेच ॥ येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३५ नह्यतोन्यःशिवःपंथाविश्रुतःसंसृतावि
ह ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३६ भगवान्ब्रह्मकात्स्न्र्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया ॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थेरतिरात्मन्यतोभवेत् ३७ भगवान्स
र्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३८ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्म
र्तव्योभगवान्नृणाम् ३९

रण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभिसंभवंतीत्यादिवेदंसूचयति वेदगीतत्वेप्यश्रद्धेयत्वेनहेयत्वंदृष्टमत्राह सनातनेइति नित्यास्थितिहेतुत्वादित्यर्थः ३५ अतोत्रानिःश्रेयसार्थीभिर्भागवतमेवाभ्यसनी
यमितिभावेनाह नहीति इहसंसृतौअतोभागवताख्यात्ग्रंथादविश्रुतःशिवःपंथानास्ति सज्जनकरुणयाभागवतोक्तत्वादितिशेषः। हेत्वंतरमाह वासुदेवइति ३६ एकस्यप्रतिभानंतुकृतकान्नविशि
ष्यतइत्यतआप्तिमूलत्वेनतदुक्तंप्रमाणमेवेत्याह भगवानिति ब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यआलोच्य । यतोग्रंथादभ्यस्तादात्मन्यात्मकूटस्थेनिर्विकारेहरौभक्तिलक्षणारतिर्भवेत् तद्भागवतंपुराणमपश्यदित्यन्वयःहिशब्दे
ननित्यज्ञानेनसिद्धश्चपुनःपुनरवेक्षतइत्यादिकंसूचयति ३७ उत्तमाधिकारिणांवेदादिनाभगवत्सद्भावसिद्धेऽपीतरेषांतदास्तित्वंकथमवगंतुंशक्यमित्याशंक्याह भगवानिति इतोपीदमेवानिःश्रेयसहेतुत्वात्
श्रवणादिनाभ्यसनीयमित्यत्रोवाह भगवानिति द्रष्टासाक्षीभगवाननुमापकैर्निश्चयज्ञानजनकैर्दृश्यैर्हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिनाब्रह्मादिजीवराशेरस्वातंत्र्यादिनाचप्रमाणेनगृहीतव्याप्तिकैर्बुद्ध्यादिलक्षणैर्लिंगैःसर्व
भूतेषुनियामकत्वेनस्थितइति आत्मनाजीवेनास्मिन्पुराणेलक्षितोज्ञातइत्यत्रस्वदस्तित्वेसिद्धेतेनप्रोक्तत्वाद्वेदमूलत्वेनाप्तिमूलत्वाच्चेदमवश्यमभ्यसनीयमित्यापातामितिभावः इदंबुध्येयंनचेदमित्यत्रबुद्ध्या
दीनांपरवश्यत्वदर्शनादन्योनियंतास्तीत्यस्यस्वानुभवसिद्धत्वात्सचान्योहरिरेवेत्यस्यावधारणार्थश्चशब्दः तदुक्तं । समाधावसमाधौचानिःस्वतंत्रस्यदेहिनदृश्यते ३८ उक्तमुपसंहरति तस्मादिति य
स्मात्सर्वज्ञेनव्यासेनैषनारायणएववेदवेद्येषुसर्वोत्तमत्वेनद्रष्टव्यत्वेनोक्तः तस्मात्सएवश्रोतव्यः ३९

श्रवणादिफलमाह पिबंतीति सतांसकाशात् श्रवणपुटेषुसंभृतंपूरितं विषयैर्विशेषेणदूषितम् ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ हरेःश्रवणा
दिलक्षितभगवद्भक्तिरेवापेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनंनान्यदन्यदेवतायागादिकंमातिस्विकफलदंतदपिहर्यैकायत्तमित्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतोवृत्तमनुवदति एवमिति भवान्मनुष्येषुमध्येम्रि
यमाणानांमनीषिणांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनममसकाशेपृष्टवान्तदेतदेवंनिगदितं यद्वा मनुष्येषुम्रियमाणानांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमनीषिणांमत्पृष्टवानेतदिति १ इदानींमातिस्विकफलप्रदंयागप्रकारमाह
ब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसकामोवृत्ताध्ययनसंपत्कामः । शिष्यप्रशिष्यादिषुवेदप्रणेतृत्वेन ब्रह्मणस्पतिंवेदस्यपतिंबृहस्पतिं बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वितिधातोश्च यजेत । तत्तत्तंत्रोक्ततत्तद्द्रव्यैरितिशे
षः तुनाब्रह्मणिबुद्धिंसूचयति इंद्रियकामश्चक्षुरादींद्रियपाटवकामःशुक्रस्तंभनकामोवा प्रजाकामःप्रजातुजनपुत्रयोरितियादवः प्रजापतीन्कश्यपादीन् २ मायांदेवींलक्ष्मीं विभावसुमग्निं तेजोबले
प्रभावेत्विज्योतिष्यग्निधिरेतसीसिच वसुकामोहिरण्यकामः वीर्यकामः वीर्यपराक्रमेतेजस्यन्नमाहात्म्ययोरपीतिच ३ विशांवैश्यानाम् ४ इलांभूमिं प्रतिष्ठाकामःस्वस्थानाभ्रंशेच्छुः लोकमातरौ

पिबंतियेभगवतआत्मनःसतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् ॥ पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतिततच्चरणसरोरुहांतिकम् ४० इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेद्वितीयस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम ॥ नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ब्रह्मवर्च
सकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् ॥इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन् २ देवींमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोविभावसुम् ॥ वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकाम
स्तुवीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गकामोदितेःसुतान् ॥ विश्वान्देवान्राष्ट्रकामःसाध्यान्संसाधकोविशाम् ४ आयुष्कामोऽश्विनौदेवौपुष्टिका
मइलांयजेत् ॥ प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमातरौ ५ रूपाधिकामोगंधर्वान्स्त्रीकामोप्सरउर्वशीम् ॥ आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम् ६
यज्ञंयजेद्यशस्कामःकोशकामःप्रचेतसम् ॥ विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांसतीम् ७ धर्मार्थमुत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् ॥ रक्षाकामःपुण्यजना
न्ओजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभिचरन्यजेत् ॥ कामकामोयजेत्सोममकामःपुरुषंपुमान् ९ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामउदा
रधीः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १०

लोकस्यमातापितरौ मातापृथिवी द्यौःपिता मधुद्यौरस्तुनःपितेतिश्रुतेः ५ अप्सराश्चासावुर्वशीचेत्यप्सरउर्वशी । तां परमेष्ठिनंचतुर्मुखम् ६ यज्ञमिंद्रं फलभेदान्नपुनरुक्तिः कोशकामोनि
धिकामःप्रचेतसंवरुणं गिरिशंदक्षणमूर्तिधरं दांपत्यार्थेऽखंडितदांपत्याय ७ धर्मार्थमक्षयपुण्यफलार्थमुत्तमश्लोकंविष्णुं अकामोधर्मकामोवामोक्षकामोपियोभवेत् । अथवासर्वकामोयःसविष्णुंपुरुषंयजेदि
त्यनेनविष्णुरेवोत्तमइतिनिश्चीयते अकामःपुरुषंपुमानित्यत्रापिपुरुषोविष्णुरेवास्मादुक्तप्रमाणात् तंतुंसंतत्यविच्छेदंतन्वन्विततंकुर्वन् पुण्यजनान्यक्षान्मणिभद्रादीन् ८ अभिचरन्परोपद्रवकर्म
कुर्वन् निर्ऋतिकोणदिक्पतिं सोमंचंद्रं अकामोनिषिद्धकामरहितः पुरुषंपूर्णषड्गुणम् ९ अकामोभगवत्प्रसादमंतरेणान्यत्राकामः सर्वकामाउक्तसर्वकामोन्यदेवतायजनमिच्छन्परंपुरुषं
यजेत विष्णुयजनेसाधनमाह तीव्रेणेति १०

काम्यानुष्ठानस्ययथामुक्तिसाधनतास्यात्तंप्रकारमाह एतावानिति इहकर्मभूमौयजतांकाम्यानुष्ठानंकुर्वतांनिःश्रेयसोदयएतावान्भागवतानांसंगतसेवालक्षणात् भगवतिहरौअचलोभावोभक्तिलक्षणइ
तियत्सइति ११ भागवतसंगादचलोभावःकथंस्यादित्याशंक्यतेषांसदसिप्रसक्तानांहरिकथामृतानांश्रवणलक्षणपानादिनाप्रसन्नांतःकरणस्यपुंसोहरेरितरत्रविरक्तस्यज्ञानसाधनंभगवत्यचलाभक्तिस्त
याज्ञानंभविष्यतीत्याह ज्ञानमिति यदासत्सभासुप्रसक्ताभिःश्रुताभिर्याभिर्हरिकथाभिःपुंसःआत्मप्रसादोमनसःप्रसन्नतानैर्मल्यलक्षणा तदोभयत्रइहपरत्रचस्वर्गादौगुणेषुविषयेष्वसंगःफलस्नेहराहित्य
लक्षणवैराग्यंभवति अथभक्तिसाधनवैराग्यजन्मानंतरंकैवल्यसंभृतपथःसम्यक्संपादितमोक्षमार्गोभक्तियोगोजायते तुशब्दात्तद्भक्तेष्वपि अथात्मनोहरेःप्रसादःस्यादनंतरंहरेरपरोक्षज्ञानंभवति कीदृशंप्र
तिनिवृत्तमपक्रांतंसत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्तिजायतइत्यादिषडूर्मीणांचक्रंपुनःपुनरावर्तनंयेनतत्तथोक्तं यद्वापसारितसत्त्वादिगुणाएवऊर्मयस्तरंगास्तेषांचक्रंयेनतत्तथेति यद्वा यासांहरिकथानांश्रवणा
द्भगवदपरोक्षज्ञानंतदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रंसत्त्वादिगुणनिमित्ताशनापिपासाशोकमोहरागद्वेषलक्षणाऊर्मयस्तेषांचक्रंनिरस्तंभवतितस्मादात्मप्रसादस्तस्मादुभयत्रगुणेष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यंसं
भ्रियतेनेनेतिकैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानंतदेवपंथामार्गोयस्यसतथोक्तः एवंविधोभक्तियोगोजायते अथकस्मात्कोनिवृत्तोरसज्ञःपुरुषस्तासुहरिकथासुरतिमकुर्यादित्यर्थः १२ परीक्षित्पृष्टशुकोक्तभगवत्क

एतावानेवयजतामिहनिःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसादउभयत्रगुणेष्वसंगः ॥ कैव
ल्यसंभृतपथस्त्वथभक्तियोगःकोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात् १२ ॥ शौनकउवाच ॥ इत्यभिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः ॥ किमन्यत्पृष्टवान्
भूयोवैयासकिमृषिंकविम् १३ एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोर्हसिभाषितुम् ॥ कथाहरिगुणोदर्काःसतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागवतोराजापांडवेयोम
हारथः ॥ बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासकिश्चभगवान्वासुदेवपरायणः ॥ उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्ह
रतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंचयन्नसौ ॥ तस्यर्तेयःक्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसंत्युत ॥ नखादंतिनमेहंतिकिंग्रामपशवोऽपरे
१८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः ॥ नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९

थीताद्धिगुणीभूतरसेवस्यादित्याशयवान्शौनकःसूतंपृच्छति इतीति ऋषिमात्रस्यत्रिकालदर्शित्वमस्तीत्यतःकविमितिभगवंतमपरोक्षतोजानातीति १३ शुश्रूषतांश्रोतुकामानां सत्सभायांकदाचित्प्रसं
गादितरकथापिसंभाव्यतइतिनेत्याह कथाइति ध्रुवमित्यनेननियमोपदर्शितः १४ अनयोरेकस्याप्यसत्त्वेनियमभंगःस्यादितिनेत्याह सवाइति तत्रहेतुमाह बालइति १५ अस्तूभयोःसत्त्वंततःकिं
तत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेनहरिकथायाअवश्यसद्भावंदर्शयति उरुभिर्वेदविद्याविशारदैर्महद्भिर्गीयतइतिउरुगायःसतांसमितौप्राचुर्येणहरिकथासत्त्वेपिप्रसंगादन्यकथास्यात् । नतथाश्रीशुक
परीक्षितोरित्येतस्मिन्नर्थेहिशब्दः कथाइतिशेषः १६ वासुदेवकथामंतरेणजीवनंव्यर्थमित्याह आयुरिति उद्यन्अस्तंचयन्गच्छन्नसावादित्यःपुंसांयदायुर्हरतिवै । आदित्यस्यगतागतैरहरहः
संक्षीयतेजीवनमितिवचनात् तस्यायुषोयउत्तमश्लोकवार्तयाऋतेविनाक्षणःकालविशेषःसनीतएववृथेत्यन्वयः १७ हंतलोकेदीर्घकालंजीवन्पुमान्स्तूयतइतितत्राह तरवइति तरूणांश्वासाद्यभावादि
त्यतउक्तंभस्त्राइति भस्त्राहतयः । अयःसंतापनार्थाश्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणांनिश्चैतन्यात्वतत्साम्यप्रमाह नेति ग्रामपशवः सारमेयादयो मेहंतिरेतोमूत्रादिकमुत्सृजंति अपरेतिर्यग्जातिव्यतिरिक्ताःस्त्रीपुरु
षाः अनेनहरिचरितश्रवणाभावेचेतनत्वमप्रयोजकमित्युक्तंभवति १८ एतदेवविशिनष्टि श्वविडिति विड्वराहोऽमेध्यसूकरः पशुर्विवेकशून्यः गदाग्रजइतिपाठेगदाभृतइतिपदार्थःआगंश्चितइतिवत् १९

हतोपिहरिकथाश्रावंश्रावंवर्तमानस्यपुंसःश्रोत्रादींद्रियसाफल्येनायुषःसाफल्यमन्यथाऽपर्थमित्याशयेनाह बिलेइति शृण्वतःशृणुतः बिलेपर्वतस्येतिशेषः उरुगायगाथांनप्रगायतिचेत्तर्हिदार्दुरिकाद
र्दुरस्यविद्यमानाजिह्वाऽसतीव २० वापदि शावौशवस्यविद्यमानौ २१ बर्हायितेपिच्छनेत्रवदाचरितेनिष्फलेइत्यर्थः लिंगानिप्रतिमाः द्रुमवत्जन्मभजतइति क्षेत्राणिपुण्यस्थानानि क्षेत्रंपु
रेगृहेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोः । पुण्यस्थानेसमूहेचघृतमाज्यंबुसर्पिषोरितियादवः २२ भागवतस्यभगवद्भक्तजनस्यांघ्र्योरेणुं यद्वा भागवतयोर्भगवतोविद्यमानयोरंघ्र्योरेणुंनाभिलषेतनकांक्षेतजीवञ्छवो
जीवन्मृतः श्रीविष्णुपद्याःश्रीविष्णुपदप्रियायाः । श्वसञ्छवःश्वासकृत्कुणपतुल्यः २३ पुरुषस्ययत्हृदयंकथारूपेणगृह्यमाणैर्हरिनामधेयैर्नविक्रियेतद्रवीभावात्मकंविकारंनाप्नोति तदिदमश्मसारवदाति
कठिनमयोघनंवा अथदैवाद्यादिविकारः तस्येदंलक्षणं । मुखेविकासलक्षणोविकारः । नेत्रेजलंस्रवति । गात्ररुहेषुरोमसुहर्षो रोमांचलक्षणःस्यादितिशेषः २४ यतएवंहरिकथाश्रवणाभावेजन्मा
देर्नैष्फल्यमथतस्मात्नृपतिनासाधुपृष्टः आत्मविद्याविशारदःपरमात्मविद्यायांपटुतरोवैयासकिर्नृपतिंयदाहतन्मामभिधेहि हरिकथाभिधानेमदन्यःकिंनस्यादत्राह मनइति मनोनुकूलंयथाभवतित

बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वाऽसतीदार्दुरिकेवसूतनचेत्प्रगायत्युरुगायगाथाम् २० भारःपरःपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंन
नमेन्मुकुंदम् ॥ शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये ॥ पादौनृणांतौद्रुमजन्म
भाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ २२ जीवञ्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलषेतयस्तु ॥ श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसञ्शवोयस्तुनवेदगंधम्
२३ तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ॥ नविक्रियेताथमुखेविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्र
धानः ॥ यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ सूतउवाच ॥ वैयास
केरितिवचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ॥ उपधार्यमतिंकृष्णेऔत्तरेयःसतींव्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ राज्येचाविकलेनित्यंनिरूढांम
मतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः ॥ कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानोमहायशाः ३

थाप्रभाषसे हेत्वंतरमाह भागवतेति अतस्त्वत्तएवश्रोतुमिच्छाप्रवर्ततइति २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ३ संक्षेपतःश्रुतहरिचरितत्वात्तस्मिन्नेवावहि
तांतःकरणस्यपरीक्षितोभक्त्यतिशयात्पुनर्विशेषतःश्रोतुकामस्यहरिसज्जनलीलाविलासविषयप्रश्नप्रकारःश्रीशुकाचार्यस्यगुरुदेवतानमस्कारपुरःसरंतत्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्य
ते तत्रप्रथमतःशुकोपदेशात्तस्यप्रवृत्तविज्ञानाविरक्तीअनुवदति वैयासकेरिति आत्मनःसर्वगुणपूर्णस्यहरेस्तत्त्वस्यनिश्चयोयेनतत्तथा उपधार्यहृदिनिधायसतींमतिंभक्तिपरिप्लुताम् १ आत्मजायाराज्यादि
चिंतामलकलिलांतःकरणस्यतस्यकृष्णेसन्मातिविधानंकथमत्राह आत्मेति सऔत्तरेयआत्मजायादावन्येषांनित्यंनिरूढांममतांजहावित्यन्वयः हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिज्ञानाविधुराणामहंममेतिनित्य
निरूढामनेननित्यंतद्विदुषापुरैवत्यक्तामपितदाविशेषतस्त्यक्तवानित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः आत्मादेहः स्वाम्यमात्यौपुरंराष्ट्रंकोशदंडौतथासुहृत् । सप्तैतानिसमस्तानिलोकेस्मिन्राज्यमुच्यतइतिमनुवचना
दविकलेसप्तप्रकृतिपूर्णे २ किमन्यत्पृष्टवानितिप्रश्नंपरिहरति पप्रच्छेति ३

संस्थांमरणं । यत्त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंयत्कर्मतच्चसंन्यस्यात्मास्वामीतिभावंभक्तिंगतः एवमधिकारसामग्रीमान्राजायमर्थंयूयंमांपृच्छथइममेवार्थंपरिपप्रच्छ शुकमितिशेषः ४ स्वाभीष्टंप्रष्टुंशु
कवचनंस्तौति समीचीनमिति यदिष्टसाधनावबोधकंतत्प्रतिबंधनिवर्तकंचतदेववचनंसमीचीनंदृष्टमेतत्कथमत्राह तमइति मह्यंममतमआंतरमज्ञानंविशीर्यतइत्यनेनससूलभूतशुद्धिर्यतइत्युक्तंभवति
महापित्यनेनस्वेष्टसाधनंज्ञानंचयेनदीयतइतिसूचितंभवति हेतुर्वाऽनेनोच्यते मह्यंतमोविशीर्यतइतियेनतस्मात्समीचीनमिति ५ आत्ममाययास्वेच्छयास्वनियतयाप्रकृत्याचाऽन्यैर्दुर्विभाव्यं
दुरुत्पाद्यमिदंविश्वंयथायेनप्रकारेणसृजते ६ येनप्रकारेणगोपायतिरक्षति पुनर्येनप्रकारेणसंयच्छतेसंहरतितंप्रकारंभूयःपुनरपिविवित्सामिज्ञातुमिच्छामिपुरुशक्तिरनंतशक्तिः परःपुमान् ७
आत्मानंजीवंसंसारेक्रीडयन्नवतारैश्चक्रीडयन्यांयांशक्तिमुपाश्रित्यविश्वस्ययदपेक्षितंतत्सर्वंसामान्यतोविशेषतश्चकरोति तदपिविवित्सामीति चशब्देनानिर्विकारःसदाशुद्धइतिवाक्यंप्रमापयति भगव
च्चेष्टाविषयस्यज्ञानस्यवक्ताज्ञानिष्वपिदुर्लभइतिभावेनाह नूनमिति अज्ञैर्दुर्विज्ञेयमितिकिंवक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः ८ अथाप्येकःप्रश्नोस्तीत्याह यथेति एकोहरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशः
सृष्ट्यादिकर्माणिकुर्वन्प्रकृतेःसत्त्वादिगुणान्बिभ्रद्यथाकथंबिभर्ति युगपत्क्रमशःक्रमेणवेति तुशब्देनगुणानांविरुद्धस्वभावत्वेनयुगपद्ग्रहणेऽनुपपत्तिंसूचयति अपिपदेनक्रमशोग्रहणंसं

संस्थांविज्ञायसंन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् ॥ वासुदेवेभगवतिस्वात्मभावंदृढंगतः ४॥ राजोवाच ॥ समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ ॥ तमोविशीर्यं
तेमह्यंहरेःकथयतःकथाः ५ भूयएवविवित्सामिभगवानात्ममायया ॥ यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविभुर्यथासंयच्छतेपुनः ॥
यांयांशक्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान् ७ आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोतिविकरोतिच ॥ नूनंभगवतोब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः ॥ दुर्विभाव्यमिवाभातिक
विभिश्चापिचेष्टितम् ८ यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा ॥ बिभर्तिभूरिशस्त्वेकःकुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मेब्रवीतुभगवान्य
था ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु १० ॥ सूतउवाच ॥ इत्युपामंत्रितोराज्ञागुणानुकथनेविभोः ॥ हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११
श्रीशुकउवाच ॥ नमःपरस्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भुवायानुपलभ्यवर्त्मने १२

भावितमिति ९ नकेवलंविवित्सामिकिंतुवक्तव्यमित्यपिप्रार्थयेइत्याह विचिकित्सितमिति यथायथावत् एतद्वक्तुंतवपांडित्यंचास्तीत्याशयेनाह शब्देति अनेनालौकिकमपिवस्तुयथाबोद्धुंशक्यंतथा
वक्ताबोधयितुंत्वंसमर्थइत्युक्तंभवति १० परीक्षित्पृष्टःकिंचकारेतिसूतःशौनकस्यहार्दंशंकांपरिहरति इतीति इतिशब्दःप्रकारवचनः हृषीकेशमित्यनेनमुख्यतोवागादीन्द्रियशक्त्युद्बोधकत्वंहरेरित्यभिप्रे
तिप्रतिवक्तुंप्रचक्रमेप्रारब्धवान् भागवतसंहितामितिशेषः ११ परीक्षित्प्रश्नोत्तररूपत्वेनभागवतपुराणंवक्तुकामःशुकःशिष्टाचारंपरिपालयन्स्वेष्टदेवतांप्रणमति नमःपरस्माइत्यारभ्यनमस्तस्मइत्यंतैः
श्लोकैः । भूयस्त्वमुपपादयति सदित्यादिना सतःसत्यस्यजगतः उद्भवउत्पत्तिस्थानं पालनरूपास्थितिः निरोधोलयः एतन्निमित्तंलीलयागृहीतंशक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाख्यानांत्रितयंयेनसतथोक्तस्त
स्मै इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तयईशितुरितिवचनान्नित्येतिपदमध्याहार्यंनित्यंगृहीतशक्तित्रितयायेत्यर्थः वेदादिरेवात्रप्रमाणंप्रत्यक्षमितिभावेनाह देहिनामितिदेहिनांजीवानांचक्षुरादिनानुपल
भ्यवर्त्मनेदुर्ज्ञेयमार्गाय दूरस्थत्वादितिनेत्याह अंतर्भुवायेति अंतर्यामित्वेनसततमंतःस्थिताय योवैभूमातत्सुखं द्वाविमौपुरुषौलोकेइत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणम् १२

सर्वस्मान्नारायणप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकंपुनर्नमनमेवतत्प्रीतिजनकमितिभावेनाह भूयइति भूयोपिपरस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः यतइष्टावाप्तितत्प्रतिबंधकनिवृत्तीस्यातांसएवबंधोद्दिष्टोस्यकथमितिव
त्राह । सदिति सतांनमनादिप्रशस्तकर्मणांपुंसांवृजिनंदुःखकारणंपापंछिनत्तिनिर्मूलयतीतिसवृजिनच्छित्तस्मै असतांमप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्तापादकाय सुखप्रतिबंधकजननिर्मूलका
येत्यर्थः । एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीतिभावेनाह अखिलेति अखिलसत्त्वमूर्तयेपूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्त्वइत्येवतंविदुरितिवचनात् साधुभावोगुणइतिज्ञायते अनेनसमस्तचरा
चरलक्षणप्राणिमूर्तयइत्येतन्निरस्तं अथाप्यस्मादिष्टावाप्तिःकथमवगतेत्यत्राह पुंसामिति परमहंससंबंधिन्याश्रमेऽव्यवस्थितानांसंन्यासधर्मवतांपुंसामनुमृग्यदाशुषेनिजानंदानुभवलक्षणमोक्षदात्रे । दाशृ
दानइतिधातुः अवधारणवाचिनापुनःशब्देनान्ययोगंनिवारयति एतेभ्यएवानुमृग्यंददातिनान्येभ्यइत्यर्थः १३ नन्वन्यशब्देनसंन्यासीतरज्ञानिविवक्षायांतमेवंवि द्वानमृतइतीदमप्रमाणंस्यादज्ञविव
क्षायामज्ञानांज्ञानदोविष्णुरितिचातःकेत्रविवक्षिताइतिमंदाशंकांपरिहरिष्यन्भागवतशास्त्रोक्ताविरुद्धयोगायेतइतिवक्ति नमोनमइति सात्त्वतसंहितोक्तविधिनाविष्णुमर्चयंतःसात्वतास्तेषांसात्वतां
ऋषंज्ञानंभासयतिदीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुद्दीप्यमुक्तिंददातीत्यर्थस्तस्मै सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्वतामताइतिवचनात्सात्वताःशोभनत्ववंतःतेषामनुत्पन्नज्ञा नानांतद्योगपुण्यवतांज्ञानंददाती
त्यृषभः तस्माइतिवाऽनेनोक्तंवाक्यद्वयमपिप्रमाणमित्याधातमिति यःपरस्मैपुरुषायेतिप्रक्रांतःतेतस्मै यद्वा स्वचित्तस्थंसंबोध्यतेतुभ्यंनमइति एवंविधफलदातृत्वेन तत्स्वामीतिवाक्यार्थः । भसभर्त्सनदी

भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्त्वमूर्तये ॥ पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेऽव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेस्त्वृषभायसा
त्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् ॥ निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्ह
णम् ॥ लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंतरात्मनः ॥ विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्ल
मास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः ॥ क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७

भ्योरितिधातोष्टिलोपेनसलोपः । शास्त्रकुत्सितोयोगः ऐक्यध्यानलक्षणःसएषामस्तीतिकुयोगिनस्तेषांविदूरेकाष्ठापरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणायस्यसतथातस्मै भगवदधिष्ठितदिङ्मात्रमपिनजानंतीत्य
तोवाविदूरकाष्ठायेति । दिशस्तुककुभःकाष्ठाइत्यमरः । स्वतस्तृप्तत्वेनस्वप्रयोजनमपेक्ष्यज्ञानादिदातृत्वमितिभावेनाह निरस्तेति निरस्तौसाम्यातिशयौयेनतथोक्तं तेनराधसासंसिद्ध्यास्वधामनिस्व
यंप्रकाशेब्रह्मणिअनवच्छिन्नचिदानंदैकरसेरंस्यतेरममाणाय सदातनोनुभावोयामितिशतृप्रत्ययः लोकविलक्षणेयंरतिरितिद्योतयितुंपरस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेयमितिनमसांबहुत्वम् १४ कीर्तना
दिनाविधूतकल्मषस्यनमस्क्रियासंपद्यतइतिभावेनाह यत्कीर्तनमिति सुभद्रश्रवसेसुमंगलकीर्तये सयइत्यनेनभक्तिपूर्वकमितिसूचयति भद्रोप्यस्त्रीतुमंगलइतियादवः १५ वैराग्येणदृढीभूतयाभक्त्या
भगवच्चरणनिषेवणंब्रह्मज्ञानसाधनंभवतीतिभावेनाह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनात् यच्चरणैकशरणप्राप्तिलक्षणानिषेवणादंतरात्मनोंऽतःकरणस्य उभयत इहामुत्रविषयेषुसंगंस्नेहंव्युदस्यनिरस्य
ब्रह्मगतिंब्रह्मज्ञानंतेनमोक्षंचविंदंति । यस्यगुरुरूपस्यहरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतःसंगंस्थूलसूक्ष्मशरीरसंगंव्युदस्यापोह्यब्रह्मगतिंब्रह्मस्वरूपंविंदंत्यपवगच्छंतीतियन्मतंतद्धेतुत्वाचिनाहिश
ब्देननिरस्तं यतोभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोनुपपन्नऐक्यवादः । सुभद्रंश्रवःश्रवणंयस्यसतथातस्मै १६ १७

सज्जनसेवायाअप्येतादृशमाहात्म्यंकिमुतभगवत्सेवायाइतिभावेनतन्महिमविशिष्टंनमति किरातेति । किरातादयोयेऽन्येपापास्तेसर्वेयदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतीत्यन्वयः यस्मादन्यआश्रयोनास्तिये षांतेयदपाश्रयाविप्रादयस्तेषामाश्रयात्सेवालक्षणात्शुध्यंतिविपापाभवंतीत्यर्थः शबरात्पर्णशबरीजाताःकिराताः आटविकाः वैदेहात्पुल्कसीजाताहुणाः । वैश्यात्ब्राह्मणीजातोवैदेहकः वैदेहकपुत्रा आंध्राः पुलिंबा अज्ञातविप्रादिभाषा मधुपायिनः । निष्ठ्यात्किरातीजाताःपुलिंदाः व्यभिचाराज्जातश्चौरस्तस्माज्जातावा शूद्राद्ब्राह्मणीजातश्चांडालस्तस्माज्जाताःपुल्कसाः ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातो वष्ठः ब्राह्मणात्तस्यांबष्ठस्यकन्यायांजाताआभीराः कंकाःकर्पराः नृपाद्वैश्यायांजातायावनाःश्मश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः डोंबुकुरुविंदपूतिबपूर्वाआदिशब्दगृहीताः तथाचानुक्तैःसहचतुःषष्टिजात यस्तथाचोक्तं ब्राह्मणस्यत्रयःपुत्रावर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्यचत्रयःपुत्रास्तेष्वेवप्रतिलोमजाः । त्रयस्त्रयःक्षत्रविशोःप्रतिलोमानुलोमजाः । एतेद्वादशवर्णानांपुत्राएकैकशस्तुते । चातुर्वर्ण्येप्रसूयंतेचतुरश्च तुरःसुतान् । तेचत्वारिंशदष्टौचपूर्वैर्द्वादशभिःसह । ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्चचतुःषष्टिर्हिजातयः । तेसर्वेदस्यवोदोषैःश्चौर्याद्यैःसद्भिःकृताइतिजातिवेकाभिधाने अन्येपापाब्रह्महत्यादिकर्तारः।तस्मैप्रभविष्णवे प्रभ वनशीलायनमइत्यन्वयः १८ यएवंविधमाहिमत्वेनप्रसिद्धःसएषआत्मापरमात्माभगवान्प्रसीदतामित्यन्वयः किंविशिष्टः । आत्मवतांभक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वानांमुक्तानां प्रशंसायांमतुबिति प्रश स्तमनसांज्ञानिनांवाधीश्वरःवेदधर्मतपोनुसारिणांपुंसांवशगत्वात्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयइत्यनेनभक्तवात्सल्यंदर्शितं । तदुक्तं वेदानुसारिवशगःस्वेच्छयेति तत्रप्रमाणमाह गतेति व्यलीकंत्वप्रियेनृतइत्य

किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःशकादयः ॥ येन्येचपापायदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः १८ सएषआत्मात्मवतामधीश्वर स्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयः ॥ गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरा पतिः ॥ पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यभिध्यानसमाधिधौतयाधियानुपश्यंतिहितत्त्वमात्मनः ॥ वदंतिचैत त्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम् २१

भिधानात् गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्ब्रह्मशिवादिभिर्वितर्क्यविशेषेणानुमेयंलिंगंजगज्जन्मादिलक्षणंयस्यसतथोक्तः १९ चित्तीकृततत्तदभीष्टसिद्धयेतत्तद्गुणविशिष्टस्यहरेःप्रसादंप्रार्थयते श्रियःपति रिति श्रीधरयोःपतित्वकथनेनसर्वाधिपत्येसिद्धेऽपितदवांतरदेवानामाधिपत्यंनिवारयति वेदादिवाङ्मात्राभिमानित्वेनश्रीप्रसादोऽपिप्रार्थनीयइत्याभिप्रायेणाश्रियःपतिरितीतरविशेषणान्येवमनुसंधेया नीति । बहुजनाश्रयत्वेनक्षमागुणनिधित्वेनस्थिरायाधरायाःपतिः । मनआदींद्रियव्यापारसाध्यस्यदेहांतरभोग्यफलस्ययज्ञकर्मणःफलदातृत्वेनतत्फलपालकः । फलपालनंकिमर्थमित्यतआह प्रजापति रिति कर्मण्यधिकृतस्यजनस्यजीवनहेतुत्वेनपतिः । प्रजातुजनपुत्रयोरिति । प्रजापतिशब्दवाच्यत्वंमुख्यमस्येतिवा प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वेनसंभवात्तदर्थंधियांपतिरिति । लोकपतिरित्यनेनपुरंदरादीनांतत्पाति त्वंनिवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादिनाभक्तवात्सल्यातिशयत्वंदर्शयति निरपेक्षत्वेनसतांस्वामित्वापेक्षानास्तीतिशंकांनिवारयति सतांपतिः २० उक्तार्थजातमिदंकिंप्रमाणकंकथंवाज्ञातुंशक्यमितितत्राह यदंघ्रीति कात्स्न्येंमानिवृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानंनिवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यःसमाधिः यदंघ्रिविषयाभ्यांताभ्यांधौतयानिर्णिक्ताविद्याकाममलयाधियाआत्मनःपरमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यं तिहियस्मात्तस्मात्सद्दर्शनंप्रमाणम् दृष्ट्वाचयथारुचंयथारुचिशिष्यादिभ्यस्तत्तत्त्वंवदंतिचेत्यतस्तदुपदेशशास्त्रेणज्ञातुंचशक्यमित्यर्थः २१

ग्रंथारंभेसरस्वतीचतुर्मुखादिप्रसादश्चाभीष्टसाधनंभवतीत्यभिप्रायेणाह प्रचोदितेति पुरासर्गादौअजस्याऽऽपरब्रह्मणोजातस्यचतुर्मुखस्यहृदिसतींसर्वचेतनेभ्यउत्तमांस्थितिंसनियमलक्षणांवितन्वतासं स्कारोद्बोधद्वारेणविस्तारयतायेनभगवताप्रचोदिताप्रेरितास्वलक्षणास्वरूपभूतनित्यत्वाख्यलक्षणास्वरूपनिर्णायकषडंगाख्यलक्षणावा सरस्वतीवागृग्वेदादिवेदरूपा तस्यास्यतआस्यचतुष्टयात्प्रा दुरभूदभिव्यक्ताभूत् चत्वारोनिर्गतावेदास्तववक्त्रचतुष्टयादित्यादेश्च ऋषीणांब्रह्मज्ञानिनामृषभोज्ञानप्रदःपरमवागीश्वरीपतिर्नारायणोमेप्रसीदतां प्रसन्नोभवत्वित्यन्वयः किलेत्यनेनसर्वश्रुत्यादिसंवादंद र्शयति वार्तासंवादयोःकिलेतियादवः । यद्वा पुराशास्त्रप्रबंधेऽधिकृतेनाजस्यममपितामहस्यपराशरस्यहृदिसतींज्ञानोपदेशलक्षणांस्थितिंवितन्वतायेनव्यासेनप्रचोदितासंक्षिप्तास्वलक्षणास्वयोग्यसर्गादि दशलक्षणासरस्वतीभागवतसंहितारूपायस्यास्यतःप्रादुरभूत् सऋषीणामृषभोव्यासोमेप्रसीदतामित्यन्वयइति अजःपितामहेऽनादाविति प्रबंधेनिकटेतीतेपुराणेनागतेपुरेतिच । छागेविष्णौहरेब्रह्मजइत्य तोऽजस्यविष्णोःसतींस्थितिंवितन्वताहृदिलोकस्येतिशेषइतिवा २२ इदानींदेहेंद्रियादिप्रवर्तकंहरिंप्रसादयति भूतैरिति योविष्णुर्महद्भिर्व्याप्तैर्भूतैःपृथिव्यादिभिःपुरःशरीराणिनिर्मायामूषुपूर्षुआत्मादि रूपैः शेतेइतियत्ततएवयःपुरुषःपुरिशयनयोगेनपुरुषनामा । तस्येदमेवशिरइतिश्रुतेःगोलकात्मकदेहव्याप्तत्वाद्वाषोडशात्मकएकादशेंद्रियपंचभूतव्यापीषोडशगुणान्शब्दादिविषयसारान्भुंक्ते नदुःखा निसभगवान्स्वविषयपुराणंव्याकर्तुकामस्यमेवचांस्यलंकृषीष्टस्वप्रीतिजनकानिकुर्यादित्यन्वयः २३ इदानींभक्तपविशयेनदेवकीनंदनंकटाक्षीकृत्यनमति नमइति सौम्याज्ञानसोमार्हाः ब्रह्मादयोज्ञा

प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदताम् २२ भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोवि
भुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः ॥ भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे ॥ पपुर्ज्ञानमयंसौ
म्यायन्मुखांभोरुहासवम् २४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायेतिपृच्छते ॥ वेदगर्भोभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः ॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वि
तीयस्कंधेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ नारदउवाच ॥ देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज ॥ तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १

नमयंज्ञानात्मकंयस्यहरेर्मुखांबुरुहादुत्पन्नमासवंमधुपपुस्तस्मैवेधसेकर्त्रेवासुदेवायभगवतेनमः सौम्या उद्धवादयोज्ञानमयंयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेकंसाद्यसुरहंत्रेवासुदेवायशौरयेनमइतिवासौम्या नारदादयोज्ञानमयंज्ञानप्रतिपादकंभागवतपुराणंनामयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेचतुर्मुखायनमः कीदृशायवासुदेवायनारायणपुत्राय शौरेःपुत्रःशौरिरितिवत् सौम्याः व्यासादयस्तस्मैवेधसेविधिपुत्रा यनारदायवासुदेवायवासुदेवभक्ताय सौम्यावैशंपायनादयः तस्मैवासुदेवायवासुदेवावताराय व्यासायनमः वेधसेभारतादिशास्त्रकर्त्रे २४ स्वाभीष्टदेवताप्रसादंप्रार्थयित्वासांप्रतंपरीक्षित्प्रश्नंप्रतिवक्तुमुपक्रमते एतदेवेति हरिरात्मनः स्वस्ययत्पुराणमाह आत्मभूःपरमात्मपुत्रोवेदगर्भोब्रह्मातदेतत्सर्वमितित्वत्प्रश्नप्रकारेणपृच्छतेनारदायाभ्यधादित्यन्वयः अर्थव्यत्यासोनास्तीत्येवशब्दः एतदुक्तंभवति आदौना रायणेनब्रह्मणेप्रोक्तं ब्रह्मणानारदाय नारदेनव्यासायव्यासेनमह्यंतदहंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीति २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अस्मिन्नध्यायेवेदगर्भनारदाख्यायिकाकथनव्याजेनग्रंथादौप्रतिज्ञातंजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणंतदेकनिष्ठमितिसप्रपंचंप्रतिपाद्यते तत्रादौनारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति यदज्ञानमात्मनःपरमात्मन स्तत्त्वंनिदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनंतज्ज्ञानंमह्यंविजानीहिविज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञानेमहान्विशेषोस्तीतिभेदस्यपरमेश्वरप्रसादमंतरेणवागादींद्रियप्रवृत्तिरपिविपरीताभवतीतितत्स्वातंत्र्यस्य ब्रह्माकर्ताहंकरणमितिकरणस्यविवक्षयाव्यत्ययस्योक्तं जीवब्रह्मभेदोहरेःस्वातंत्र्यंनारदस्यकरणत्वमितित्रयंव्यत्ययपार्थः तदुक्तं व्यत्ययाभेदेस्वातंत्र्यकरणोष्विति १

ज्ञेयंपृच्छाति यद्रूपमिति इदंविश्वंयस्यरूपमिवरूपंनतुसाक्षाद्रूपंचित्त्वेनसत्त्वेनचसादृश्याद्धशत्वाच्च । तदुक्तं । तद्वशत्वादिदंरूपंहरेर्नैवस्वरूपतइति । योधिष्ठानंमूलाधारोयस्यतद्यदधिष्ठानंनत्वारोप्यमाणसर्प
स्यरज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमितिप्रोक्तंमूलाधारंविचक्षणैरिति । इदंयतः सृष्टंसंभूतं यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतेः । पीठवद्यस्मिन्संस्थासंस्थानंयस्यतद्यत्संस्थं । यत्स्थितंदृश्यते वस्तुसंस्थानंत
दुदीरितमितिच पूर्वपृथिवीवत् अत्रतुपीठवदितिविशेषान्नपुनरुक्तिः यःपरोयस्माज्जगतस्तद्यत्परं । हारिःपरोस्यजगतोह्यव्यक्तादेश्चकृत्स्नशइति यस्मात्संस्थामृत्युःसंहारोयस्यतद्यत्संस्थं येनपरंपालनं
यस्यतद्यत्परं येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्याभिसंविशंतीतिवा यच्चयदधीनंच यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यतइति । विभेदेविद्यमानेपिमिथोनित्यस्वरूपतइतिच तस्यहरेस्तत्त्वंतत्त्वतोयथावद्वदेत्यन्वयः२
ममवक्तव्यांशेभवतोज्ञानसामग्रीविद्यतइत्याह सर्वमिति हिशब्देन प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति सर्वमेतदिति । प्रतिज्ञा भूतादिप्रभुरितिहेतुः हीतिव्याप्तिदर्शनं । करतला
मलकवदितिनिदर्शनंविज्ञानेतिनिगमनं ३ नैतत्सामान्यज्ञानंकिंतुविशिष्टमेवहारिप्रसादायत्तत्वादितिभावेनाह यद्विज्ञानइति यस्यप्रसादाद्विज्ञानंयस्यतवसत्वंयाद्विज्ञानः यआधारोयस्यसतथा यः
परोयस्मात्सतथा यआत्मास्वामीयस्यसयदात्मकः त्वंतंवेदेतिशेषः उक्तादधिकंज्ञातुंपूर्वपक्षंदर्शयति एकःसृजसीत्यादिना एकस्त्वमेवात्ममाययास्वेच्छयाभूतानिचराचराणिपृथिव्यादिपंचभूतैःसृ
जसि ४ कुलालादेःकालाद्यधिष्ठानंदृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राह आत्मन्निति अक्लमस्त्वंतानिभूतानिसूत्रनाभिरूर्णनाभिरिवात्मशक्तिंनिजसामर्थ्यमवष्टभ्यात्मन्नात्मनिभावयसेउत्पादयसिपालयसिच

यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंविभो ॥ यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३
यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः ॥ एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयेःस्वयम् ॥ आत्मशक्तिमवष्टभ्य
सूत्रनाभिरिवाक्लमः ५ नाहंवेदपरंत्वस्मान्नावरंनसमंविभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः ॥ तेनखेदय
सेनस्त्वंपराशंकांचयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर ॥ विजानीहियथैवेदमहंबुध्येनुशासितः ८ ब्रह्मोवाच ॥ सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेवि
चिकित्सितम् ॥ यदहंचोदितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंबततत्रापियथामांप्रब्रवीषिभो ॥ अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १०

पराकृत्वत्तोबहिर्नभावयेः ५ भावयसेवर्धयसेचइतियत्तस्मादस्माद्भवतोविश्वस्यपरमुत्तमंकारणमहंनवेद अवरंहीनंसमंकारणंचनवेद तुशब्देनोक्तार्थमवधारयति । निगमयतिनामेति नामावाचकेन रू
पेणशुक्लादिना गुणैःसत्त्वादिभिःसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंचकिंचिद्वस्तुयद्भाव्यमुत्पाद्यंतत्त्वदन्यतइत्यपिगर्हितंनिंदितं अतस्त्वमेवसर्वकारणमित्यर्थः ६ ज्ञाततत्त्वेनत्वयाप्रश्नःकिमितिकृतइतितत्कारणमाह स
भवानितितपोऽचरदितियत्तेनहेतुनात्वंनोऽस्मान्खेदयसे त्वय्यनलंबुद्धिंप्रापयसिस्वादितरकर्तृसद्भावेपराशंकांचयच्छसीत्यन्वयः तस्मात्प्रश्नःकृतइतिभावः ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वसर्वज्ञसकलेश्वरेतिवि
शेषणद्वयमुक्तार्थस्थिरीकरणायोक्तं यथाबुध्येजानामितथेतिशेषः त्वदधीनायतःसत्ताह्यवरस्यापिकेशवेत्यनेनपूर्वपक्षोयमितिज्ञायते ८ नारदप्रश्नंपरिहरिष्यन्नूतज्जिज्ञासितंस्तौति सम्यगिति
अहंभगवतोहरेर्वीर्यस्यसृष्ट्यादिलक्षणस्यदर्शनेख्यापनेचोदितइतियद्यस्मादतस्तेचिकित्सितंसम्यक्समीचीनमित्यन्वयः कारुणिकस्येत्यनेनलोकोपकारकंचेदमितिलक्षयति ९ तत्रप्रथमतःपूर्वपक्षांश
माक्षिपति । नानृतमिति त्वमेकःसृजसीतियथामांप्रब्रवीषितथातदनृतंनाकिं । अनृतमेव । बतत्वद्वचनंश्रुत्वाऽहंखिन्नः खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबतइतिवचनात् यन्मत्तःपरमधिकमीश्वरमवि
ज्ञायनाहंवेदपरंत्वस्मादितिमामात्थतच्चानृतंतदप्यनृतमेव कुतइतितत्राह अपीति अतिगर्हितत्वात् अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वितिसूत्रात् । गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्य
भिधानाच्च । कस्मान्मदुक्तमाक्षिपसीतितत्राह एतावत्त्वमिति हिशब्दएवार्थे मेएतावत्त्वंतद्रोधिपारोधितरोचकत्वंनत्र । मातोधिकमितियत्तस्मादितिशेषः १०

एतदेवस्पष्टयति येनेति तत्रप्रमाणमाह यथेति तमेवाभांतमनुभातिसर्वं यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलमित्यादेः ११ बुभूषुणादुर्मतश्रवणप्राप्तापराधोभगवन्नमनेनपरिहर्तव्यइतिभावेनभगवंतं
नमति नमइति तस्मैवासुदेवायभगवतेनमः वयंतंधीमहीत्यन्वयः अनेन ओंनमोभगवतेवासुदेवाय । नारायणायविद्महे वासुदेवायधीमहि तन्नोविष्णुःप्रचोदयात् । इतिद्वादशाक्षरीचतुर्विंशत्यक्षरीचेति
द्वेविद्येहिरण्यगर्भेणनित्यंसेव्येइतिदर्शितं यद्वा मत्तःपरमविज्ञाय यथा एकःसृजसीत्यादियंप्रकारंमांब्रवीषितच्चतत्प्रकारविषयवचनमेवानृतंनान्यत् यद्रूपमित्यादि तदेवानृतंकुतइत्यतआह नेति प्रमाणावि
रोधात् नाभावान्याविरोधेष्विवतिवचनात् अयंपक्षःसंभावितइत्याह अपीति बतसंतोषहेतुत्वात् कुतोनृतमिति तत्राह एतावत्त्वमिति यतोयस्माद्विष्णोर्मेएतावत्त्वंपरिच्छिन्नप्रभावत्वंहिप्रसिद्धं कथंप्र
सिद्धमित्यतउक्तमेवविशिनष्टि येनेति । अनेमहरेःकरणत्वंतवकर्तृत्वंप्रतीतं नतुहरेःस्वातंत्र्यकर्तृत्वमित्याशंक्य दासभावकथनेनतत्स्पष्टयति नमइति रामेणमुक्तःशरोरावणमवधीदित्यादाविवकरणत्वम
पिमुख्यकर्तृत्वंप्रयोजयसीत्यतःकरणत्वप्रयोगोनकिंचित्करः नन्वेवंचेत्तवकर्तृत्वप्रवादःकथमत्राह यन्माययेतित्रिविधामाया एकाहरेरिच्छामुख्या द्वितीयाऽमुख्याप्रकृतिस्तृतीयाऽमुख्यतमाजीवाज्ञानबं
धकशक्तिरिति तत्रयस्याविष्णोरिच्छाधीनयादुर्जययाहरिभजनवर्जितैर्जेतुमशक्यया १२ यस्यहरेरीक्षापथेदृष्टिमार्गेस्थातुंविलज्जमानयाचित्प्रकृत्याऽभिमन्यमानयाशैवल्याख्ययाजीवस्वरूपाच्छादिक
याऽमुयामाययामोहिताअन्यथाज्ञानमाप्ताअतएवदुर्धियोजनाममवशेविश्वमस्ति । सर्वस्याहंकर्तेतिविकत्थंतेतंधीमहीत्यन्वयः मुख्यामायाहरेःशक्तिरमुख्याप्रकृतिर्मतेत्यादिनात्रैविध्यावगमात्वेंद्रजाल
लक्षणामायाऽत्रोच्यते १३ ननुविष्णोरितरत्कारणंनास्तीतिकथमुच्यते । पृथिव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वप्रतीतेरितितत्राह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि कर्मपुण्यपापलक्षणं पृथिव्यादीनांप

येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्यहम् ॥ यथार्कोग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११ तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि ॥ यन्माययादुर्ज
ययामांवदंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया ॥ विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएव
च ॥ वासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योर्थोस्तितात्त्वतः १४ नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः ॥ नारायणपरालोकानारायणपरामखाः १५ नारायणप
रोयोगोनारायणपरंतपः ॥ नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः १६

रिणामविशेषोवा कालःपरिणामहेतुःत्रुटिलवात्मकः स्वभावःसात्त्विकादिः जीवःसुखदुःखाश्रयः द्रव्यंपुरोडाशादि कर्मऋत्विगादिव्यापारः कालोवसंतादिः स्वभावोब्राह्मणत्वादिः जीवोयज
मानसंज्ञइतिवा द्रव्याद्यन्यतरोअन्योर्थोवासुदेवात्परोधिकोनास्तितर्हितत्समःकश्चित्स्यादत्राह तात्त्वतइति नेत्यनुवर्तते तात्त्वतःतद्वदेवस्थितः समोपिनास्तीत्यर्थः तद्वदेवस्थितंयत्तुतात्त्वतंतत्प्रचक्ष
तइतिवचनात् अनेनद्रव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वस्यभगवदेकानियतत्वेनहरेरखंडकर्तृत्वंसुस्थिरमितिसिद्धम् १४ ननु हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूव
विश्वस्यगोप्ताभुवनस्यकर्तेत्यादिश्रुतयस्तद्गुणप्रतिपादनपराःकथमन्यविषयाःस्युरित्याशंक्यमदंतस्थस्यमन्नाम्नोहरेर्गुणप्रतिपादकाइत्याशयेनाह नारायणपराइति स्वप्रतिपाद्येषुवस्तुषुनारायणएवप्रति
पाद्यत्वेनपरोऽधिकोयेषांतेतथोक्ताः सर्वस्मादुत्कृष्टंनारायणमेवप्रतिपादयंतीतिकुतइतितत्राह देवाइति नारायणस्यचक्षुराद्यवयवेभ्योजाताइत्यनेनदेवानामवरत्वंनारायणस्योत्कृष्टत्वमुक्तमितिज्ञायते
नारायणएवपालकत्वेनपरोयेभ्यस्तेतथोक्ताः अहंहिसर्वयज्ञानामित्यादेरिज्येष्विंद्रादिष्वयंपरइतिकृत्वानारायणपरामखाइत्युक्तम् १५ अष्टांगयोगेनयोज्यमानेष्वपिपरोहरिरेव कृच्छ्रचांद्रायणादि
तपसांविषयोपिसएवअत्रापितपसायुज्यमानानांपरइत्यर्थः नारायणपरंज्ञानंज्ञानेनपरमज्ञेयोहरिः नारायणपरागतिराश्रयेषुगम्येषुवामुख्याश्रयोमुख्यगम्यश्चायमेव तदुक्तं गम्येज्यज्ञेयवाच्येषुयोज्येषुचप
रोहरिरित्यादि अनेनहिरण्यगर्भादिशब्दानांचतुर्मुखादिविषयत्वमपहस्तितं सर्वेवेदायत्पदमामनंतीति १६

ननुभवतःस्रष्टृत्वाभावेकथंत्वन्नामलोकेख्यातंवर्ततइत्यतस्तंप्रकारंदर्शयाति तस्यापीति तद्दृष्टिप्रविष्टब्धुंकोपिसमर्थोनास्तीवि । ईशस्येति ईशित्वंचवरादिप्राप्तंनेति निर्विकारस्योति एतदपिबलवत्प्रतिबंध
केनान्ययानभवतीत्यखिलस्वामिनइति एवंविधस्यतस्यहरेरपिशब्दात्श्रियश्चईक्षयैवकटाक्षवीक्षणेनैवाभिचोदितस्तेनस्रष्टोहंसृज्यंजगत्सृजामीत्यन्वयः एवशब्देनसृष्टौप्रयोजकांतरंनिवारयति १७
एवंहरेर्मुख्यकर्तृत्वंप्रदर्श्याधुनायुगपत्क्रमशोपिवेतिप्रश्नंपरिहराति सत्त्वंरजस्तमइति तेनहरिणानित्यंगृहीताअपिसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणा।निर्गुणस्यसततंसत्त्वादिगुणरहितस्यविभोर्माययेच्छयास्थित्या
दिषुनिमित्तभूतेषुक्रमशोयुगपच्चगृहीताइत्यन्वयः माययेतिविशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषुक्रमशोदैनंदिनसृष्ट्यादिषुयुगपत्गृहीताइतिविशेषः तदुक्तं नित्यंगृहीताःसत्त्वाद्याःस्थित्यादिषुविशेषतः।युगपत्क्रमश
श्चैवेति १८ रजोगुणमुपादानीकृत्यसृष्टिंवक्ष्यन्हरेःसत्त्वादिगुणैर्जीवबंधकत्वमहिमानमाह कार्येति पुरुषमितिजातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंतामसाहंकारकार्यंशरीरं । ज्ञानंवैकारिकाहंका
रकार्यंमनःश्रोत्रेंद्रियाणिच । क्रियातैजसाहंकारकार्यंवागादींद्रियजातं आश्रयोयेषांतेतथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेःसत्त्वादयोगुणाअभिमानमंतरेणानित्यदामुक्तंप्रकृतिसंबंधविधुरंमायिनंस्वतोज्ञानिनंपुरु
षंजीवसमुदायंकार्यकारणकर्तृत्वेचबध्नंतीत्यन्वयः तत्रायंविभागः तमोगुणःकार्येशरीरेतद्गतदुःखाद्यनुभवेनबध्नाति रजोगुणःकर्मकारणैरिंद्रियैःकारणेषुकर्मसुबध्नाति सत्त्वगुणस्तुमनसाज्ञानेंद्रियैश्चांतरं
यत्सुखमनुभवामीतितत्रकर्तृत्वेबध्नाति इदमुक्तंभवति । शरीरगतदुःखाद्यनुभवे तमोगुणः । कर्मसुरजोगुणोहंसुखीतिसुखानुभवेसत्त्वगुणःकारणं । गुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमनेमु

तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः ॥ सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्त्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः ॥ स्थितिसर्गनिरो
धेषुगृहीतामायया विभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ॥ बध्नंतिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः १९ सएषभगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ॥
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः २० कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया ॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददे २१

ख्यकारणमीश्वरेच्छेति तदुक्तं ज्ञानेंद्रियैश्चमनसासत्त्वंबध्नातिपूरुषं । रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथेत्यादि १९ नकेवलमेतानिदेहेंद्रियमनांसिबंधकानि । हरिप्रसादसामग्रीयोग्यानांमुक्तिसाधकानि
चेत्याह सएषइति योयेनस्वरोचिषाविश्वमित्यारभ्यकार्यकारणवृत्त्वइत्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितःसएषोधोक्षजोभगवानेतैस्त्रिभिर्देहेंद्रियमनोभिर्लिंगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्यतमानैरेतैर्जीवैःस्वलक्षि
तगतिःप्रदर्शितस्वरूपोभवति एतदुक्तंभवति देहेंद्रियमनोजयिनस्तैरेवसाधनैर्भगवद्विषयैस्तंपश्यंतीति स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येत्तेनस्वलक्षितामितिच अधःकृतेंद्रियजन्यज्ञानत्वेनमुक्तोप्यधोक्षजःस्यादि
त्यतःसर्वेषामिति सर्वेषांमुक्तानां । स्वस्यसर्वांतर्भावेपिनारदस्यविशेषशंकापरिहारायममचेतिविशेष्योक्तम् २० सृज्यंसृजामिसृष्टोहमितीममर्थंस्पष्टयितुंसृष्टिप्रकारमाह कालमिति ब्रह्मज्ञानेमुख्यलक्षणंजग
ज्जन्माविकारणत्वमेवेतिज्ञापयितुमित्यतोवासृष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशोलक्ष्मीपतिःपरनामस्वानिमेषांतेसृष्टिकालेप्राप्तेविबुभूषुः बहुधाभावितुकामः अनादितएवात्मन्नात्मानियदृच्छयास्वेच्छयाप्राप्त
मेवकालं । कर्मजीवानांनानाविधादृष्टं । स्वभावंसात्त्विकादिलक्षणं । चशब्दात्सगुणत्रयांप्रकृतिंस्वमाययास्वशक्त्याविशेषतउपाददेइत्यन्वयः प्रकृतिंप्रविश्यस्वशक्त्याक्षोभयामासेत्युक्तंभवति । य
श्चान्यहेतुस्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्तत्रयदृच्छयेति । कालकर्मस्वभावादिनित्यपरेशेच्छयासदा । प्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुपयत्यजइतिच । ईशोबह्वीःपुरःसृष्ट्वातत्रैवब
हुरूपतां । तत्तन्नियामकतयाप्राप्तंकालाद्युपाददइतिवचनेभ्योनमायामयीसृष्टिरत्रोच्यतइतिसिद्धम् २१

गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिप्रकारमाह । कालादिति । यदासिसृक्षुर्विष्णुःकालकर्मस्वभावरजोगुणानाविश्यसृष्टयेप्रेरकस्तमोगुणोरजोगुणश्चसंयुक्तोभूत्सःगुणवैषम्यात्मकोगुणव्यतिकरः तस्मात्कालादितिपंचमीतृतीयार्थे कालेनसृष्टिहेतुना । कर्मणःकर्मणाहिरण्यगर्भादृष्टेनतदुपकृतात् परिणामस्वभावतइति तसिःसप्तृतीयार्थे विकारस्वभावयामूलप्रकृत्याचसहितात्पुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषेणविष्णुनाधिष्ठायक्षोभमाणान्महतोमहत्तत्त्वस्यचतुर्मुखदेहस्थानीयस्यजन्माभूदित्यन्वयः गुणानांव्यतिकरोविषमावस्थायस्मिन्तस्मादव्यक्तादितिवा। तदुक्तं गुणकालस्वभावेभ्यईश्वरेणाधिष्ठितेभ्यः । जगदादिर्महत्तत्त्वमभूत्तस्येच्छयाहरेरिति २२ तुशब्देनकालादिकमनुकर्षतिकालकर्मस्वभावेभ्योविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात्सत्त्वेनानुस्यूतरजोगुणेनप्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमःप्रधानस्तत्त्वविशेषोभवदित्यन्वयः द्वितीयस्तुशब्दोमहत्तत्त्वमपेक्ष्यतमःप्रधानत्वंनेतरापेक्षयातदपेक्षयासत्त्वप्रधानएवेत्यस्मिन्नर्थे इतोपितमःप्रधानत्वमौपचारिकमितिभावेनाह द्रव्येति द्रव्याणिभूतानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिक्रियाकर्मेंद्रियाणिचात्मास्वरूपंयस्यसतथा २३ किंनामकोसौपदार्थइतितत्राह सोहंकारइति तद्विभागमाह कुर्वन्निति त्रीणिदर्शयति वैकारिकइति यस्याहंकारस्यभिदाभेदः २४ प्रकारांतरेणतद्भेदमाह द्रव्यशक्तिरितिद्रव्यनामकपंचभूतोत्पादनशक्तिमत्त्वात्क्रियानामककर्मेंद्रियजननशक्तिमत्त्वात्तथाज्ञाननामकज्ञानेंद्रियजननशक्तिमत्त्वान्मनोदिगादिदेवानांचोत्पत्तिशक्तिमत्त्वात्तस्याहंकारात्मनःप्रभोरुद्रस्यद्रव्यशक्तिरित्यादिभेदोऽवगंतव्यः । तथाचोक्तं भूतानिद्रव्यनामानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिचेत्यादि । द्रव्याद्युत्पादनशक्तिमत्त्वात्द्रव्यादिशक्तिरित्युक्तं तंप्रकारमाह तामसादपीति अपिशब्दःकालकर्माचनुक

कालाद्गुणव्यतिकरात्परिणामस्वभावतः ॥ कर्मणोजन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ॥ तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा ॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा २४ द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्रभो ॥ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः २५ तस्यमात्रागुणःशब्दोलिंगंयद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ नभसोथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः २६ परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजःसहोबलम् ॥ वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तुविकुर्वाणादासीदंभोरसात्मकम् ॥ रूपवत्स्पर्शवच्चांभोघोषवच्चपरान्वयात् २८

र्णार्थः भूतादेर्भूतानांमूलकारणात् २५ तस्याकाशस्यमात्रागुणःपंचेंद्रियैर्मेयत्वान्मात्रागुणःशब्दोऽभूत्तस्मान्नभोप्यभूदित्युत्पत्तिविशेषोऽत्रज्ञातव्यः । तथावक्ष्यमाणत्वात्तत्प्रयोजनमाह लिंगमिति यच्छब्दरूपंद्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टुर्हरेर्दृश्यस्यविश्वस्यचलिंगंज्ञापकंप्रमाणं तदुक्तं पंचेंद्रियाभिमेयत्वान्मात्रागुणइतीरितः । शब्देनैवपरोद्रष्टाज्ञायतेजगदेवचेति चशब्दःक्वचिदाश्रितोगुणत्वादितिच स्पर्शाख्योगुणस्त्वगिंद्रियैकग्राह्योयस्यसतथा २६ परस्याकाशस्यान्वयात् संसर्गात्शब्दवान्शब्दगुणोपेतः वायोरौत्पत्तिकगुणानाह प्राणइति सर्वचेष्टयितृत्वात्प्राणः । अभिभवशक्तित्वात्ओजोऽवष्टंभशक्तिर्वा अनाभिभाव्यत्वात् सहःस्वेच्छाकरणशक्तिस्वरूपत्वाद्बलं तदुक्तं सर्वचेष्टयितृत्वात्तुप्राणाभिभवशक्तितः । ओजास्वित्यादि । ओजोऽवष्टंभबलयोरितियादवः । कालकर्मस्वभावतोविकुर्वाणाद्वायोस्तेजउदपद्यतउत्पन्नमभूत् तेजःस्वतोरूपवत्कारणानुस्यूतत्वात्स्पर्शादिगुणवत् उपाधिवशात्स्पर्शादिगुणवत्त्वंनस्वतइति वैशेषिककल्पितंस्वकपोलकल्पितमितिदर्शितं वाइत्यनेन २७ विकुर्वाणात्तेजसइत्यादौकालकर्मस्वभावतइत्येतदनुवर्तनीयं तदन्वयात्कारणपरंपरान्वयात्रसगुणआत्मास्वरूपंयस्यतत्तथारसगुणोत्पत्तिपूर्वकमितिभावः घोषवच्छब्दवत् २८

१ मात्राशब्दःकर्मव्युत्पत्त्यामेयार्थः । पंचेंद्रियेतियोग्यतयालभ्यते । मेत्यनंतरंगुणेतिपूरणीयं त्वगादिवेद्यस्पर्शादिगुणेषुमूलकारणतयाशब्दस्यानुस्यूतत्वेनत्वगादिवेद्यत्वस्यापिसंभवात्पंचेंद्रियाभिमेयत्वमुक्तम् ॥

सर्वेगुणाःपृथिव्यांविशिष्यंतइतिविशेषः पृथिवी गंधवानितिगंधतन्मात्रागुणोत्पत्तिपूर्वकमित्यर्थः परान्वयात्करणसंसर्गात् २९ वैकारिकाहंकारात्सृष्टिप्रकारमाह वैकारिकादिति वैकारिकाहंका
रात्सात्त्विकांशान्मनोऽतःकरणं । शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्येशक्तित्वाद्वैकारिकनामानोदेवाः तेअपितस्माज्जज्ञिरइतिशेषः । तदुक्तं । विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्देवावैकारिकाःस्मृताइति । न्यूनाधिकसंख्या
व्यवच्छेदार्थंदशेति तेषांनामसंकीर्तनंकरोति दिग्वातेति प्रचेतावरुणः अश्वीइत्यश्विनौ । उपेंद्रोविष्णुस्तस्यनपादाभिमानित्वं किंतुपादाभिमानिनोयज्ञनाम्नोदेवस्यांतर्यामित्वेनपादांगुष्ठमधिष्ठायशरी
रधारकत्वात्तन्नामकीर्तनं अनाद्यनंतोपिहरिर्वैकारिकगुणेष्वजः । अवतीर्णःपदांगुष्ठमध्यास्तेविश्वभुग्विभुरित्यादेः कोदक्षप्रजापतिः ३० तैजसाहंकारकार्याणिकिमितिनोच्यंतइतिपक्षंभक्षयेतिभावेना
ह तैजसादितिअत्रापिकालाद्यनुकर्षःकर्तव्यः । तेषांशक्तिवैषम्यात्क्रोडीकारेणविभागमाह ज्ञानशक्तिरिति अचेतनानामिंद्रियाणांज्ञानादिजनकत्वंकथंघटतइतितत्राह बुद्धिरिति ज्ञानेंद्रियाणांज्ञाने
ज्ञानजननेशक्तिर्यस्याःसाज्ञानशक्तिः बुद्ध्यभिमानिन्युमाबुद्धिः कर्मेंद्रियाणांक्रियायांक्रियाजननेशक्तिर्यस्य साक्रियाशक्तिः प्राणोऽहंकारिकश्चतैजसः ःतैजसाहंकारादुत्पन्नावित्यर्थः ज्ञानेंद्रियाणांदे
वानांज्ञानशक्तिरुदाहृतेत्यादावुदीर्यमाणेदवानांज्ञानादिशक्तिरपिबुद्धिप्राणयोःप्रसादादित्यवगंतव्यं इंद्रियाणांतैजसाभिधानमतिजाज्वल्यमानत्वात्भूतानांतामसत्वंचज्ञानाक्रियाशक्त्योरभावात् तदु
क्तं अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाण्यपीत्यादि भूतानांद्रव्यत्वंचद्रवणप्राप्यनिमित्तं अहंपूर्वमहंपूर्वमितिविवदमानयोरिवास्थितयोर्द्वयोः ः पृथिव्यपोर्वायुतेजसोर्वावेगलक्षणसंस्कारसंपर्का

विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवानभूत् ॥ परान्वयाद्रसस्पर्शरूपशब्दगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीं
द्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसः ३१ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपाय
वः ॥ यएतेऽसंगताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः ॥ यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादा
यनोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् ॥ कालकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीजनत् ३४

न्मिथोद्रवणंयुज्यते आकाशस्यव्याप्तत्वेनद्रवणाभावेऽपिप्रदेशात्मनातत्संभवात्द्रव्यत्वंयुक्तं तदुक्तं द्रव्यंतुद्रवणप्राप्यंद्वयोर्विवदमानयोः । पूर्ववेगादिसंबंधादाकाशश्चप्रदेशतइति ३१ इंद्रियाणांविशेष
नामान्याह श्रोत्रमिति श्रोत्रं त्वक्त्वगिंद्रियं दोषौहस्तौ मेढ्रंगुह्येंद्रियं बाह्यसृष्टिमुक्त्वातेभ्यस्तत्त्वेभ्योब्रह्मांडसृष्टिप्रकारमाह यएतेइति येएतेकथिता भूतेंद्रियमनोगुणाइत्युपलक्षणं पंचभूतदशेंद्रियदे
जसत्वबुद्धिप्राणमनःशब्दादिसत्त्वादिगुणमहदहंकाराख्याभावाःपदार्था अन्योन्यमसंगता असंश्लिष्टाः यदायतननिर्माणेब्रह्मांडकरणेनशेकुःशक्तिमंतोनासन् ३२ तदाभगवंतमभिष्टूयशरणंगताः ततः
स्तुतिप्रसन्नस्यतस्यचेष्टकरूपेणतंगणंप्रविष्टस्यहरेःशक्त्याचोदितामिथःसंहत्यसंश्लिष्यसदसत्त्वंव्यक्ताव्यक्तत्वधर्मवत्पृथिव्यादिभूतत्रयमाकाशवाय्वाख्यभूतद्वयंचोपादायउपादानीकृत्य नोऽस्माकंसंसा
रभयजनकमदोब्रह्मांडं ससृजुरित्यन्वयः नोभयंसदसद्विलक्षणमित्येतदयुक्तं यतःसत्यत्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमतइति हेतुवाचिनोहिशब्दाद्ब्रह्मांडेसंसारेनोभयकारणमितिभयहेतुत्वंवाप्रतीयते । तदुक्तं ब्र
ह्मांडंह्यवदंतीतिजीवानांभयकारणं । तत्रहिसंसृतिरिति । आकाशवायूत्वव्यक्तौइतरेंऽडेप्रकाशिवाइत्यादेर्भूतानांसदसत्त्वंयुक्तं ३३ ब्रह्मांडांतःसृष्टिवक्तुंहरेस्तत्रव्यक्तिप्रकारमाह वर्षपूगेति कालाद्युद्बोधकत्वे
नकालकर्मस्वभावस्थोजीवःसंसारव्यतिरिक्तःपरमेश्वरःसहस्रवत्सरमुदकेशयमावरणजलमध्येस्थितंतदंडंवर्षपूगसहस्रांतेतैस्तत्त्वैःसहप्रविश्य तदंडंयदास्वात्मानंप्रसूतेतदापरिवृत्यजीवंस्वात्मानंतत्राजीज
नत् व्यंजयामास यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेनिशं । सजीवइतिसंदिष्टइत्यादेरजीवइत्येवपदच्छेदः कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवःपरःपुमान् । अकरोदंडमुद्बुद्धमात्मप्रसन्नकारणमितिवचनात् अजी

वमित्येव यद्वा जीवःप्राणधारकःपरमात्माजीवंतथाविधार्थंस्वात्मानंतत्राजीजनदिति प्राणान्धारयतेयस्मात्सजीवःपरमेश्वरइतिच । जीवादत्युद्रिक्ततेजस्त्वादजीवोजगज्जीवहेतुत्वाज्जीवइतिहेतुद्वया दिर्थंयुक्तंच अजीवोपिमहातेजास्त्वथवाजीत्रयज्जगदितिवचनात् यद्वा अजीवःपरमेश्वरोजीवंसर्वजीवप्रधानंचतुर्मुखमुत्पाद्यतदंतर्यामित्वेनप्राणधारकंस्वात्मानमजीजनत् विरिंचस्यापिविराडाख्यांडांत र्वर्तिरूपजननस्यात्राभिप्रेतत्वात् तदुक्तं । अंडेजातौपुमांसौद्वौहरिर्ब्रह्मातथैवचेत्यादि ३४ तामेवाभिव्यक्तिंस्फुटीकरोति सएषइति अयमर्थः योमहदादितत्त्वानिसृष्ट्वातदंतर्विष्टस्तदुपादानतयांडं निर्मायतदंतःप्राविशत्सएषपुरुषःकरचरणाद्यवयवत्वेनपुरुषनामाहरिरंडंनिर्भिद्यबृंहयित्वातस्मादंडान्निर्गतः प्रकाशितोभूत्पुरुषत्वेपिलोकविलक्षणोयमितिभावेनविशिनष्टि सहस्रेति अत्रसहस्रशब्द स्ययथासंभवमर्थोवक्तव्यः ३५ पुरुषाख्यविष्णोरवयवेभ्यएवचतुर्दशभुवनसृष्टिरन्येभ्यस्त्वमुख्येतिभावेनाह यस्येति इहपंचाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्मांडेआयामतोविस्तारतस्तावद्विपुलानंदादिदेहत्वे नावतीर्णस्यचतुर्दशभुवनेभ्योऽद्याद्यभिन्नस्यपुरुषाख्यस्यहरेरवयवैर्निमित्तकारणैर्मनीषिणश्चतुर्दशलोकान्सृष्टान्कल्पयंतीतियत्यस्मात्तस्मात्तत्सृष्टेर्ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यतःसृष्टिरमुख्येतिभावः हरेरवयवैःसृष्टालोकाइतिविकल्पनमित्यादेश्च । तत्सृष्टिकल्पनाप्रकारमाह । ऊर्वादिभिरिति । ऊर्वादिभिःपादतलांतैरवयवैरतलादिपातालांताः । सप्तलोकानिर्मिताः । जघनादिभिर्मूर्धांतैरवयवैरूर्ध्वंपृ

सएषपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः ॥ सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षिःसहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः ॥ ऊर्वादिभिरधः सप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६ पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ॥ ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यां भुवर्लोकोस्यना भितः ॥ हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकःस्तनद्वयात् ॥ मूर्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्क ट्यामतलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः ॥ जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् ॥ पातालंपादतलतइ तिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकस्तुनाभितः ॥ स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोककल्पना ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु राणेद्वितीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

थिव्यादिसत्यांताःसप्तलोकाःसृष्टाइति ३६ इदानींपुरुषस्यमुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजातिजनिमाह पुरुषस्येति ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतइत्यादेर्मुखमित्यादिप्रथमापंचम्यर्थे । प्रमाणांतरगवेष णायासोनकर्तव्योऽत्रैवदर्शनादितिभावेनाह ऊर्वोरिति अनेनपुरुषनाम्नोहरेर्यथामुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरेवंलोकसृष्टिरपितदंगेभ्यःसिद्धानान्यत्रः ३७ तामेवसृष्टिंप्रपंचयति । भूर्लोकइति भू रितिभूमेरव्ययंनामांतरं भूर्लोकःपद्भ्यांजातइति कल्पितइतिअन्वेतव्यं भुवइत्यंतरिक्षलोकः इदमव्ययं जघनपादयोःसामीप्याज्जघनादिभिरित्यनेननविरोधः ३८ ३९ कट्योर्जघनांतर्भावे प्यूर्वोस्तत्सामीप्यादूर्वादिभिरित्यस्याविरोधइति ४० उपसंहरति इतीति यतएवंहरेर्लोकनिर्मातृत्वंलोकव्याप्तत्वंलोकाधारत्वंलोकोत्तमत्वंच अतोवैराजाख्योविष्णुर्लोकमयइतिउपा सीतेतिशेषः ४१ प्रकारांतरेणपुरुषावयवेभ्योलोकसृष्टिप्रकारमाह भूर्लोकइति अत्रातलादीनांभूम्यंतर्भावेनमहरादीनांस्वर्लोकांतर्भावेनत्रिलोकविवक्षाज्ञेया अतोनोक्तविरोधः अत्रेदंतात्पर्यमुक्तंभवति च तुर्दशलोकपक्षस्त्वेकःसप्तलोकपक्षस्त्वपर त्रिलोकपक्षस्त्वन्योऽधिकारिभेदेनध्यानार्थत्वात्कल्पनायास्ततोविकल्पउपपन्नइति ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृत टीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकादिरूपस्यजगतोहरेर्मुखादिभ्यउत्पत्तिस्तस्यततोभिन्नत्वंतदुत्तमत्वंप्रातिमादिस्वरूपत्वंचप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथममध्यात्मेंद्रियतदभिमानिदेवतादिसर्वपदार्थानां
तदंगेभ्यउत्पत्तिप्रकारमाह। वाचइत्यादिना वाचोवागिंद्रियस्यवक्तव्यस्यचतदभिमानिनोवह्नेरग्निदेवस्यचपुरुषस्यमुखंक्षेत्रंयोनिःकारणमुत्पादकमित्यर्थः । क्षेत्रंपुरेगृहेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोरिति योनिःस्त्री
१४ णांभगेस्थानेकारणेताम्रकेपणइतियादवः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीसंज्ञानांछंदसामस्यपुरुषस्यत्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थ्यारूपाःसप्तधातवः । क्षेत्रमित्यनुवर्ततेअत्रतदुत्पन्नत्वंत ६
दाश्रितत्वंचेतितात्पर्यमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं हव्यादिसर्वान्नानांजिह्वेंद्रियस्यचकषायमधुरादिसर्वरसस्यचतस्यपुरुषस्यजिह्वाक्षेत्रम् १ सर्वासूनांसर्वमारुतांमुख्यवायोश्चतन्नासेतस्यहरेर्नासापुटेक्षेत्रेपरमायनेचो
त्तमाश्रयणेच अभिमानिनोरश्विनोर्व्रीह्याद्यौषधीनांचघ्राणेंद्रियस्यगंधस्यचसुरभ्यसुराभिलक्षणस्यचतस्यघ्राणंक्षेत्रं नपुंसकस्यघ्राणस्यपुंशक्तिमत्त्वद्योतनायघ्राणइत्युक्तं क्लीबेघ्राणंगंधवहोघोणानासाच
नासिकेत्यमरः २ चक्षुरिंद्रियस्यतद्विषयाणांचरूपाणांविषयप्रकाशकानांतेजसांज्योतिषांचहरेश्चक्षुःक्षेत्रं दिवोद्युलोकस्याभिमानिनःसूर्यस्यचहरेरक्षिणीचक्षुर्गोलकेक्षेत्रमितिशेषः दिशांदिग्देवतानां
तीर्थानांशास्त्राणांचहरेःकर्णौक्षेत्रं तीर्थंमंत्राद्युपाध्यायेशास्त्रेष्वंभसिपावनइत्यभिधानं श्रोत्रेंद्रियस्यतद्विषयस्यशब्दस्याकाशस्यचहरेःश्रोत्रेंद्रियंकारणम् ३ वस्तुसाराणांवस्तुश्रेष्ठानांवस्तुबलानांवा
सौभाग्यस्यतस्यहरेर्गात्रमुत्पादकंभाजनंनिधानंनिधानपात्रंच । त्वगिंद्रियस्यस्पर्शगुणस्यस्पर्शाभिमानिनोवायोःसर्वमेधस्यसर्वज्ञस्यचास्यहरेस्त्वगिंद्रियंक्षेत्रम् ४ यैरुद्भिजजातिविशिष्टैःपालाशादिवृक्षै

ब्रह्मोवाच ॥ वाचोवह्नेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः ॥ हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांचवायोश्चतन्नासेपरमायने ॥ अश्विनोरोषधीनां
चघ्राणोगंधस्यचैवहि २ रूपाणांतेजसांचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी ॥ कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः ३ तद्गात्रंवस्तुसाराणांसौभाग्यस्यच
भाजनम् ॥ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि ४ रोमाण्युद्भिजजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ॥ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् ५ बा
हवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणाम् ॥ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यशरणस्यच ६ सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ७ अपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्ज
न्यस्यप्रजापतेः ॥ पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ॥ पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद ८

र्यज्ञःसंभृतःसंपादितः यज्ञकारिभिरितिशेषः तेषामुद्भिजजातीनांवृक्षाणांरोमाणिहरेरोममूलानिक्षेत्रं यैर्यज्ञःसंभृतोयज्ञादन्यःकार्यविशेषःसाधितस्तेषांहरेरोमांतर्भागाः अयंविकल्पोवाशब्दसूचितात् या
ज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तुतत्पराइतिवचनात्ज्ञायते तुशब्दउक्तार्थावधृतौवर्तते अस्यहरेःकेशाअभ्राणां । श्मश्रूणिविद्युतां । शिलालोहानां नखानिक्षेत्रं । पुनर्भवःकररुहोनखोस्त्रीनखरोस्त्रियामि
त्यमरः । हरेःश्मश्वाश्रयाविद्युच्छिलालोहानखाश्रयाइतिवचनात् ५ ब्राह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुंप्रायशइत्युक्तं भूर्भुवःस्वरितिभुवनत्रयमस्यहरेर्विक्रमःपादविक्षेपस्थानं क्षेमस्यमंगलस्यप्राप्तरक्षा
यावा शरणस्यमोक्षस्यच ६ सर्वकामवरस्यचसर्वाभिमतलाभस्यचहरेश्चरणआस्पदं दातृत्वेनेतिशेषः मोक्षःशांतिश्चशरणंनिर्वाणंचाभिधीयतइतिवचनात् । शरणंमोक्षः भेजेखगेंद्रध्वजपादमूल
मित्यतोमोक्षोऽपिपादमूलमितिभावः स्वोत्पत्त्यंगेषुदेवानामन्येषांपादमूलतः मुक्तिस्तुविहिताविष्णोर्निर्दिष्टेषुयथावचइतिवचनाच्चशब्दसूचितान्नोक्तविरोधः ७ अपांजलस्यवीर्यस्यरेतसःसर्गस्यसृ
ष्टेर्जलाभिमानिनःपर्जन्यस्य सर्गाभिमानिनोदक्षप्रजापतेःशिश्नस्यचपरस्यपुंसःशिश्नंक्षेत्रं प्रजातिःप्रजननमानंदःसुखंताभ्यांसहितायानिर्वृतिः अथवाप्रजातिर्मैथुनानंदःसुखं तत्प्रीतिरानंदयानिर्वृ
तिस्तस्याः हरेरुपस्थंगुह्येंद्रियं तुशब्दाद्गुह्येंद्रियस्यचक्षेत्रं मित्रनाम्नोदेवस्यपाय्विंद्रियस्यतद्विषयस्यपरिमोक्षस्यगुदक्रियाविषयस्ययमनाम्नोदेवस्यचपुंसः पाय्विंद्रियंक्षेत्रमित्येतन्मंडलवतीनांसुबो
धनाथमन्वीर्यवे ८

हिंसादीनांपुंसोगुदोगुदमपानद्वारंक्षेत्रं पराभूतेःपराजयस्याऽलक्ष्म्यावाऽधर्मस्यपापस्यतदभिमानिनोऽधर्मस्यकलेश्वतमसस्तमोगुणस्यचपश्चिमःपृष्ठभागःक्षेत्रम् ९ नदनदीनांशोणगंगादीनांतुशब्दादि
तरनदीनांचपुंसोनाड्यःक्षेत्रं गोत्राणांपर्वतानांहरेरस्थ्नांसंहतिःक्षेत्रं । अव्यक्तस्यमूलप्रकृतेः । रसादीनांमधुरादीनां । सिंधूनांसमुद्राणां । भूतानांजीवानां । निधनस्यचसंसरस्य १० पुंसउदरंक्षेत्रमिति
विदितंमनसःपरस्यहृदयंपदंक्षेत्रं धर्मस्यसुकृतस्यतदभिमानिनोधर्माख्यदेवस्यचतुर्मुखनाम्नोममतुभ्यंतत्रकुमाराणांसनकादीनांचतुर्णांभवस्यरुद्रस्यच ।विज्ञानस्यतत्त्वस्यचतदभिमानिन्याःसरस्वत्या
श्च परस्यपुंसआत्मामध्यदेहःपरायणं कुमारब्रह्मरुद्राद्याहरेर्मध्यात्समुद्गताइत्यनेनात्माजीवेधृतौदेहेइत्याद्यभिधानेनापिसिद्धं । सृजामितन्नियुक्तोहमितिपत्सर्वस्वातंत्र्यंहरेरुक्तंतत्पुरुषसूक्तसंवादे
नविवृणोति अहंभवानित्यादिना अग्रजामुनयःसनकादयः ११ १२ १३ घटादिवन्नभातीतिनभआकाशोऽकारांतोप्यस्ति १४ यदेतदस्मदादिकमातृणंभूतंभव्यंभवज्जगदेतस्माद्धरेरुत्प
न्नंतदिदंसर्वंपुरुषएवपुरुषाधीनसत्ताद्येव । त्रिकालमपितदधीनमेवनतुतेनैकीभूतं यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यतइतिवचनात् यद्वा पुरुषएवेदंपुरुषेणैवेदंव्याप्तं पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिपुरु
षेणेवेदंव्याप्तमातृणादाकरीषात् सर्वंभगवानितिमिथ्याहष्टिरेवेतिश्रुतेः । तामेवव्याप्तिंस्पष्टीकरोति तेनेदामिति वितस्तिमात्रंजीवहृदयमधितिष्ठतातेनपुरुषेण सर्वंपुरुषएवेतिभण्यतेभेदवज्जगत् ।
वितस्तिमात्रंहृदयमास्थायव्याप्तुतेजगदित्यादेःसर्वंसिद्धम् १५ हृदयोपाध्यवच्छिन्नस्यहरेर्जीववैलक्षण्यमाह स्वधिष्ण्यमिति तपसंतापदर्शनयोरितिधातोः स्वाधिष्ण्यंस्वस्थानंहृदयमधिष्ठायांतःसर्वंप्रतप

हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः ॥ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः ९ नाड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ अव्यक्तरससिंधूनांभू
तानांनिधनस्यच १० उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् ॥ धर्मस्यममतुभ्यंचकुमाराणांभवस्य च ११ विज्ञानस्यचतत्त्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ॥
अहंभवान्भवश्चैवयइमेमुनयोग्रजाः १२ सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः ॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षोभूतगणोरगाः १३ पशवःपितरःसिद्धाविद्याध्रा
श्चारणाद्रुमाः ॥ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभौकसः १४ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितस्तनयित्नवः ॥ सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् ॥ तेनेदमावृतंवि
श्वंवितस्तिमधितिष्ठता १५ स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ १६ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् ॥ सोमृतस्याभयस्येशोमर्त्यमन्नंयदत्य
गाद् १७ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः ॥ पादोऽस्यसर्वभूतानिपुंसःस्थितिविदोविदुः १८

न्पश्यन्असौप्रकृष्टचेष्टायोगात्प्राणनामापरमात्मादेहाद्बहिश्चबहिष्ठान्विषयानपिप्रतपतिपश्यति १६एवंविराजंविराडाख्यांडांतस्थान्बहिर्ब्रह्मांडाद्बहिष्ठान्विशेषादिमूलप्रकृत्यंतान्सर्वान्पदार्थानशेषावि
शेषाकारेणतपतिपश्यति पश्यन्स्वधिष्ण्यंदेहंसबाहिष्ठान्विषयानपि एवमंडांतरंपश्यन्बहिःसर्वंचपश्यतीतिवचनात् नन्वस्त्वमुक्तप्रपंचात्वैलक्षण्यंमुक्तप्रपंचवैलक्षण्यंकुतइतितत्राह सइति स
पुरुषोऽभयस्यजननादिभयरहितस्यामृतस्यानंतमुक्तसमुदायस्यईशःस्वामीसर्वाभीष्टदानेनेतिशेषः आत्मनोन्नंभोग्यंनित्यमुक्तलक्ष्मीतत्त्वंतदभिमन्यमानमव्यक्तंजडंतत्कार्यंमर्त्यंदेहनाशादिनाविनाशिनं
महदादितत्त्वाभिमानिनंब्रह्मादिसर्वजीवसमुदायंतानितत्त्वादीनिचानाद्यनंतकालतोऽत्यगादितिशेषः १७ नानैकांतोऽयंहेतुरितिभावेनाह महिमेति ब्रह्मादित्वंपक्षांतर्भूतमितिपत्ततइति अव्य
क्तमात्मनोन्नंचमहदादिविनाशिच । यदतीतःपरोविष्णुःसएवातोविमोक्षदइतिस्मृतेः जीवानांपरमांशत्वात्कथंदुरत्ययत्वंमहिम्नइतितत्राह पादइति स्वरूपांशोभिन्नांशइति द्विविधोंऽशोहरेरस्तितत्रसर्वभू
तानिसर्वजीवाअस्यपुरुषस्यपादोभिन्नांशइतिस्थितिविदः सर्वस्यपथावत्स्थितिज्ञाविदुरतःखद्योतस्यकालाग्न्यंशत्वेपितन्महिमात्ययत्वंपथानास्तिप्रमाणविरुद्धत्वादेवंजीवानामपीतिभावः १८

तर्हिस्वरूपांशाःकेकुत्रसंतीतितत्राह अमृतमिति अमृतमनंतासनाख्यंक्षमंवैकुंठाख्यमभयंश्वेतद्वीपाख्यमितिपुरत्रयंत्रिमूर्ध्नोहरेस्त्रिषुमूर्धस्वधायिधृतं रूपांतरेणेतिशेषः । नन्वनेनप्रश्नपरिहारःकथमागतइ स्यस्यापीदमेवोत्तरं तथाहि त्रिविधामूरोजीवास्तान्धत्तइतित्रिमूर्धातस्यहरेरमृतमनंतगतंरूपमनंतासनमितियावत् अनतेऋतंगतंरूपमिति अमनंतंविदुर्बुधाइत्येकाक्षरमालायाम् । विकुंठनाम्नोपमृत्यु लक्षणंक्लेशंक्षिणोतीतिक्षेमंवैकुंठाख्यं भादीप्ताविति धातोर्दीप्तिविरोधित्वादंभानिजलानियात्याप्नोतिआश्रयत्वेनेत्यभयंनारायणाख्यमितिरूपत्रयम् । एषुत्रिषुमूर्धसूत्तमेषुबहुलक्षोच्छ्रितेषुपुरेष्वधायिनिहितं तस्मादनंतासनवैकुंठनारायणाःस्वरूपांशायेषुलोकेषुवसंतीतिभावः तदुक्तं स्वरूपांशोविभिन्नांशइतिद्वेधांशइष्यतइत्यादि । त्रिमूर्धासन्हरिर्धत्तेह्युत्रयंमूर्धभिस्त्रिभिरित्यादिना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्म नात्रयोमूर्धानोयस्यसत्रिमूर्धा तस्यमूर्धसुसत्यवैकुंठकैलासाख्यस्थानेषुतेषामेवनामांतरविशिष्टममृतमित्यादिरूपत्रयमधायीत्यपव्याख्यानमपहस्तितम् । तेचलोकास्त्रिलोक्याबहिरेवासन्नित्याह पादाइ तिपादयंतिप्रापयंतीत्यात्मानमितिपादाः येलोकायेचतेषुवसंतःस्वरूपांशाः अप्रजानामपुत्राणामदाद्यादीनांब्रह्मादिदेवानामाश्रयास्तेभूम्यादित्रिलोक्याबहिरेवासन्नित्यन्वयः अत्रतुनासूचितमिदंप्रमाणं अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणित्वित्यादि १९ तस्यैवत्रिधाम्नोविष्णोस्त्रिलोक्यंतर्गतस्वरूपांशांतरमाह अंतरितिबृहदितिभावप्रधानः सएवविष्णुस्त्रिलोक्याअंतरपरोयज्ञपुरुषाख्यः गृहमेधैर्गृह स्थैः । बृहत्त्वेनब्रह्मत्वेनब्रह्मार्पणबुद्ध्येतियावत् हुतोवसतीतिशेषः तुनातस्यस्थानस्यशक्रलोकसामीप्यंसूचयति तदुक्तं सएवान्यस्वरूपेणशक्रलोकसमीपगइत्यादि । नकेवलंशक्रलोकनिकटवर्ति लोकस्थएवपूज्यते अपितुत्रिलोक्याअंतर्ध्रुवादिलोकस्थोपीति इममर्थमपितुशब्देनाह तदुक्तं यतीनांध्रुवलोकस्थोवनिनांमेरुमध्यगइत्यादि एतत्रयोपिस्वरूपांशाइतिनिर्णयायमूलरूपवद्धिनांशे

अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्धसु ॥ पादास्त्रयोबहिस्त्वासन्नप्रजानांयआश्रयाः १९ अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृहमेधैर्बृहद्व्रतः ॥ सृतीविचक्रमेविष्वक् साशनानशनेउभे २० यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ तस्मादंडाद्विराड्जज्ञेभूतेंद्रियगुणाश्रयः २१ तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवाश्रयम् ॥ यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासंमहात्मनः २२

षुदेवादिसर्वजीवेषुतेषांव्याप्तिप्रकारमाह सृतीइति अनंतासनवैकुंठनारायणाख्यस्त्रिपादभगवान्विद्याब्रह्मविद्यातदविद्याचआश्रिते तेविरुद्धलक्षणत्वादुभेदेवमनुष्यसंज्ञेसृतीसरणीमार्गौविष्वक्सर्वतो विचक्रमेआप देवमनुष्यसंज्ञेकुतोवगतेइतितत्राह साशनानशनेइति साशनामनुष्याअनशनादेवास्तद्विषयत्वात्तथोक्ते यद्वायेविद्यावाविद्याचतेसृतीइत्यनेनतद्वंतःपुरुषालक्ष्यंते तेषुविक्रम्यस्थितः तदुक्तं त्रिपात्सएवभगवान्सर्वप्राणिषुसंस्थितः निरन्नेषुचविद्वत्सुत्रिदशेष्वितरेषुचेति ननुहरेराधेयत्वेनपारतंत्र्यमागतमत्राह पुरुषइति पुरुषोविष्णुरुभयोराश्रयआधारः तुशब्देनान्येमत्स्यादयः स्व रूपांशाअपिसर्वव्याप्तिमंतइतिसूच्यते । अंडव्याप्तचतुर्मुखोत्पत्तिमाह तस्मादिति पूर्वंमहदादितत्त्वोत्पादनायहरिणायदंडंनिरमायितस्मादंडाद्ब्रह्मनामाविराड्जज्ञे अंडव्यापिनंतंविशिनष्टि भूतेति भूतानांपृथिव्यादीनांजीवानांवा इंद्रियाणांश्रोत्रादीनांगुणानांशब्दादिविषयाणांविषयवृत्तौसहकारिणांदिगादिदेवानांवाऽऽश्रयआधारः यद्वा स्वसृष्टात्तस्मादंडाद्विश्वासौराट्चेतिविराड्विष्णुः जज्ञेशे षशायित्वेनप्रादुर्भूतः किंचांडादभिव्यक्तात् तस्माच्छेषशायिनोहरेर्नाभिपद्मात्रूपांतरेणभूतेंद्रियगुणाश्रयोविराड्ब्रह्माजज्ञइत्यन्वयः तस्माद्धरेरंडमभूदंडादपिचतुर्मुखइत्यादेरुक्तार्थएवायंश्लोकः २० २१ एतस्माद्गुणयोगात्परमेष्ठिनामचास्याभूदितिभावेनाह तद्द्रव्यमिति यदाब्रह्मांडांतरुभयात्मकोब्रह्माजज्ञेतदैवसलोकपितामहोहरेःस्वस्माद्वायच्छत्रंपूर्वादिविश्वमुत्पन्नंतद्द्रव्यंगोभिर्भक्ति ज्ञानादिगुणलक्षणादिभिरत्यगादुद्रिक्तोभूत् कथमिवयथासूर्योदिगंतविश्रांतैरश्मिभिरंतरिक्षाद्याश्रयमत्येतितथेत्यन्वयः तदुक्तं यदोभयात्मकोजज्ञेब्रह्मालोकपितामहइत्यादि । प्रथमरूपस्यविरिंचस्या

इत्युक्तस्यवैराजपुरुषाभिधस्यहरेर्मुख्याधिष्ठानत्वाच्चस्येहावयवैरित्याद्युक्तलक्षणंचतुर्मुखेसंभवति तत्परिहारायाह यदेति यदास्यनाभ्यान्नाभिप्रदेशाज्जातान्नलिनादहमासंद्वितीयरूपेणोत्पन्नोऽभवं महात्मनइत्यनेनतन्माहात्म्यात्स्वमाहात्म्यस्यात्यंतार्वाचीनत्वंसूचयति २२ तदाभक्त्यातांपियक्षुरहंपुरुषावयवानृतेअंडस्यपुरुषप्रतिमात्वात् लोकादियागसंभाराणामुक्तप्रकारेणतदवयवोत्पन्नत्वात्तदवयवव्याप्तत्वात्तदाश्रितत्वाच्चपुरुषावयवान्विहायलोकादियज्ञसंभारान्नाविदंनलब्धवानित्यन्वयः अनेनयज्ञकर्मणाभगवद्विषयेणशुद्धांतःकरणस्यपुंसःसमुद्रिक्तभक्तिज्ञानादिभिस्तत्प्रसादातिशयोभवतीत्युक्तंभवति । पुनर्ब्रह्मणाकिमकारीत्याशंक्यतदर्थंस्वेनतत्सृष्टत्वनतत्सन्निधानविशिष्टैस्तैस्तैर्हरियजनाद्धरिप्रीतिर्भवतीतिविमृश्ययज्ञसंभरणप्रकारमाह तेष्विति तेषुपुरुषावयवेषुतदाश्रितयज्ञसंभारोमयासंभृतःसाधितइत्यन्वयः । यज्ञाअग्निष्टोमादयः । पशवोऽजादयः । वनस्पतयोऽश्वत्थादयः । यैररण्यादिनिर्माणंक्रियते २३ देवयजनंयागभूमिः । कालोवसंतादिः । तस्यगुणाधर्माद्याः । वसूनिकांचनादीनि । ओषधयोव्रीह्यादयः । स्नेहाआज्यादयः । रसाःक्षीरगुडादयः । लोहाअयःप्रभृतयः । मृदोवल्मिकिमृदिष्टिकादयः । जलंगंगादिगतम् २४ नियतपादबद्धाऋचः । अनियतच्छंदोबंधोपेतानियजूंषि । गानप्रधानानिसामानिचतुर्भिरध्वर्यादिभिःक्रियमाणंकर्मचातुर्होत्रं नामधेयानींद्रइत्यादीन्यग्निहोत्रदर्शादीनिवा मंत्रा द्विविधा बीजात्मका मालात्मकाः विंशद्वर्णादर्वाग्बीजमंत्राः । ततोधिका मालारूपाः । तेचदेवताद्रव्यादिप्रकाशकाः । चंद्रकलावत् बिंदुमंडितशिरसोवर्णाबीजारूपाः चतुर्थ्यंताइंद्रादिनामाविशिष्टा नमःस्वाहाफडंतामालामंत्राः उभयेचजपाधिकान्यूनजपाइति कर्मदक्ष

नाविदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवानृते ॥ तेषुयज्ञाश्वपशवःसवनस्पतयःकुशाः २३ इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः ॥ वसून्योषधयःस्नेहारसलोहमृदोजलम् २४ ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम ॥ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच २५ देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पःसूत्रमेवच ॥ गतयोमतयःश्रद्धाप्रायश्चित्तंसमर्पणम् २६ पुरुषावयवैरेतैःसंभाराःसंभृतामया ॥ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् ॥ तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २७ ततस्तेभ्रातरइमेप्रजानांपतयोनव ॥ अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २८ ततश्चमनवःकालईजिरेऋषयोपरे ॥ पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २९

यंतीतिदक्षिणाः होत्रादिभ्योद्रव्यदानसंबंधाः व्रतानिब्रह्मचर्यादीनि २५ देवतास्तत्तन्मंत्रवाच्याअग्न्यादिकाः। अनुक्रमस्तासांतारतम्यंपौर्वापर्यलक्षणमनुपाठोवाकर्मक्रमोवा कल्पःप्रयोगविधिप्रतिपादकोबौधायनादिः संकल्पइदंकरिष्येइतिमनोवाग्भ्यांस्मरणकीर्तनलक्षणः सूत्रंमीमांसासूत्रंचशब्दात्कर्मदैवमीमांसासूत्रेचगृहीते गतयःस्वर्गादिफलानिमतयोज्ञानानि ऋषिमतभेदभिन्नानिवा श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिःइदंसत्यमस्मात्प्रयोजनमस्तीत्येवंरूपा प्रायश्चित्तमंतरालावाप्तांतरायपरिहारत्वेनयथोक्तकर्मफलसाधनंकर्म समर्पणंब्रह्मणीतिशेषः २६ इतिशब्दआदिवचनः एवमादिसंपादितयज्ञसाधनोऽहंपुरुषावयवैःकल्पितैःपश्वादिभिस्तमेवयज्ञपुरुषंतेनमय्यनुविष्टेनप्रेरितोदेशकालपश्वादिसाधनेषुवाहितेनमद्दृष्टिविषयेणवाऽयजमित्यन्वयः ईश्वरमित्यनेनस्वेनयष्टव्यमाहात्म्यंसूचयति २७ स्वकृतयज्ञस्यव्याप्तिंकथयति ततइति अनेनस्वस्यसर्वस्मात् श्रैष्ठ्यंस्वकर्मणःप्रामाण्यंचदर्शितं तेतवभ्रातरोमरीच्यादयः नसनकादयइविपरिच्छिनत्ति प्रजानांपतयइति व्यक्तंगम्यमव्यक्तमगम्यं अनेनसाधनसामग्र्यसामग्रीभ्यांहरेःकश्चनस्वभावोदर्शितः पुरुषंबहुफलप्रदंसमाहिता इदमेवश्रेयोनातोऽन्यदित्येकाग्रचित्तगुणाः २८ कालेवसंतादिसमये अपरेमरीच्यादिव्यतिरिक्ताः पितरोग्निष्वात्तादयः विबुधा इंद्रादयः दैत्याःप्रह्लादादयः मनुष्याःप्रियव्रतप्रभृतयः क्रतुभिर्यागैः अत्राहंभवानित्यारभ्यततश्चमनवइत्यंतैर्ग्रंथैःपुरुषसूक्तार्थोविवृतइतिज्ञातव्यं । तथाहि सर्वंपुरुषइत्यनेनपुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थःप्रदर्शितःतेनेदमित्यनेनसहस्रशीर्षेत्यस्य ।सोऽमृतस्येत्यनेनउतामृतत्वस्येशानइत्यस्य।महिम्नैषइत्यनेनएतावानस्येत्यस्य। पादास्त्रयइत्यनेनत्रिपादूर्ध्वइत्यस्य।सृतीइत्यनेनततोविष्वङ्व्यक्रामदित्यस्य । तस्मा

दंडादित्यनेनतस्माद्विराळजायतेत्यस्य । तत्तद्रव्यमित्यनेनसजातइत्यस्यतेपुयज्ञादयइत्यनेनब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यस्य इतिसंभृतेसनेनयत्पुरुषेणेत्यस्य ततस्तेभ्रातरइत्यनेनयज्ञेनयज्ञइत्यादेः २९ तद्रव्यमत्यगादित्यनेनभक्त्यादिभिरेवोत्तमत्वमुच्यते नतुस्वरूपतइत्युक्तमेवार्थंस्फुटयन्नुपसंहरति । नारायणइति श्रीमत्पुंडरीकाक्षकटाक्षप्रेक्षणप्राप्तसर्वप्रभावोऽहंतमेवनारायणंयज्ञादिभिरयजमिति यस्मात्तस्मादिदमस्मदादिविश्वंतस्मिन्नारायणेएवाहितंतदाधारतयातदधीनतयातद्व्याप्ततयाऽवस्थितमित्यन्वयः आहितत्वेहेतुमाह गृहीतेति सत्वादिगुणाधीनंसर्वं तेचानेनगृहीताः । अतःसर्वंतस्मिन्नाहितं ग्रह उपादानइतिधातोः सर्गादावुपादानीकृतप्रकृत्युरुगुणे अन्यदासमीपावाप्तमायोरुगुणे ननुहरेर्जीवजडवद्गुणसंबंधःकिंनस्यादितितत्राह अगुणइति, जीवस्यस्वतोगुणराहित्येपिमिथ्याभिमानाज्जडस्यतुतन्मयत्वाद्गुणित्वंयुक्तं हरेस्तदुभयाभावादगुणित्वं गुणस्वातंत्र्यात्बहिःसमीपएवसदावस्थानात्गृहीतगुणत्वंयुक्तं उर्वित्यनेनहरेरतिशयितमाहात्म्यंसूचयाति नित्यंगृहीताःसत्वाद्याजीववज्जडवन्नतु । मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्बाहिरेवाखिल्येतदत्रमानम् ३० येनस्वरोविषाविश्वमित्याद्युक्तमुपसंहरन्हरस्यसंहारस्वातंत्र्यंमंदमतीनांप्रतीयमानंपरिहराति सृजामीति पुरुषरूपेणविष्णुरूपेण त्रिशक्तिधृक्सृष्टिपालनसंहारशक्तिधरोज्ञानबलक्रियाशक्तिधरोवा ३१ प्रश्नप्रतिवचनमुपसंहरति इतीति अथकुत्रापिकदाचिदपिमेजगतःस्वातंत्र्यबुद्धिंनकुर्वितिभावेनाह नान्यदिति सदसदात्मकंव्यक्ताव्यक्तात्मकंज्ञेयाज्ञेयस्वरूपत्वात्तत्तत्स्वभावंभाव्यमुत्पाद्यंमहदहंकारादियज्जगत्किंचिदपिहरेरन्यत्स्वतंत्रंनभवति किंतुतदधीनसत्ताकमतोयुज्यतेतदनन्यादित्यर्थः तदुक्तं सदितिव्यक्तमुद्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यतइत्यादि ३२ एवंविधमाहात्म्यस्यहरेःप्रसादःकस्यस्यादित्याशंक्यभक्तिनदीस्नानेनविधूतमनोमलस्यसदाभगवदेकविषयेंद्रियव्यापारस्यस्यादितिभावेनाह नेति हृषीकाणींद्रियाणि अ

नारायणेभगवतितादिदंविश्वमाहितम् ॥ गृहीतमायोरुगुणेसर्गादावगुणेस्वतः ३० सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः ॥ विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिशक्तिधृक् ३१ इतितेभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि ॥ नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ३२ नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतेनकर्हिचिन्मेमनसोमृषागतिः ॥ नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंव्यवताधृतोहरिः ३३ सोहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः ॥ आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तंनाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३४ नतोस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् ॥ यःस्वात्ममायाविभवंस्वयंगतोनाहंनभस्वांस्तमथापरेकुतः ३५

त्रहेतुमाह यन्मइति औत्कंठ्यंप्रियवस्तुनिमनोवृत्तिविशेषः स्नेहलक्षणभक्तिस्तद्वताहृदामनसाधृतइतियत्तस्मादित्यर्थः अनेनभगवत्प्रसादसामग्रीसंपादनेभक्तिरंगमित्युक्तंभवाति ३३ इतोपिपुंसांभक्तिरेवसाध्यातत्प्रसादजननीअन्यथासौदुर्ज्ञेयइतिभावेनाह सोहमिति मद्भक्तिविषयोयोविष्णुस्तस्यानुग्रहेणतमंतरेणाम्नायमयोवेदप्रतिपाद्येषुप्रधानः समीचीनज्ञानसंप्रदायप्राचुर्योवा तपोमयस्तपस्विषुप्रधानः दक्षादिप्रजापतीनां पतिस्तैरभिवंदितश्चसमाहितएकाग्रतयानिश्चलमनाभूत्वानिपुणंचतुरतमंयोगध्यानलक्षणमुपाय मास्थाययतआत्मनोममसंभवस्तंभगवंतंनाध्यगच्छं । अधीतिविशेषणादनंतत्वेनाधिगतविशेषस्याधिक्यात्नाज्ञासिषमित्यर्थः ३४ नारदायैवंविधंहरिमहिमानंव्याचक्षाणःस्मारंस्मारंभक्तिप्रसरसिंधुनिमग्नःतन्नतिंकरोति नतोस्मीति योविष्णुःस्वात्ममायायाःस्वरूपभूतमहिम्नोविभवंविविधभवनमनंततांस्वयंगतःस्वयमेवजानाति विशेषोकौनिमित्तमाह नाहमिति नभस्वान्वायुः । अपरेवाणीशेषाद्याः अथशब्दात्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यतेनतुतद्विषयज्ञानमात्रं सर्वजीवनिकायेषुब्रह्मवायुहरेर्विदावित्यादिवाक्यसूचकादयंविशेषोबोद्धव्यः प्रेक्षावतेति । मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथेत्यमरः अथातोनंतराप्यर्थविकल्पारंभमंगलेइतिच । समीयुषांशरणंप्राप्तानांस्वस्त्ययनमलंबुद्धिगोचरस्वानंदानुभवप्रदं । सुमंगलंमंगलानांमंगलंतच्चरणंतस्यहरेश्चरणंनतोस्मीत्येतावदेवसुशकमितिभावः मंगलानांचमंगलमितिच ३५

१ तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेनेतिभावः

इदानींस्वात्मानंनिदर्शनीकृत्यकस्यापिसाकल्यज्ञानंनास्तीत्याह नाहमिति लुप्तोपममिदं यथाहंसाकल्येनतद्गतिंनवेद्मि तथायूयंभवंतोपिनविदुः अत्रापिव्यत्ययात्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यते
उत्तरखंडेनस्वयोग्यज्ञानस्योक्तत्वादितिज्ञातव्यं त्रिपुरांतकःसर्वज्ञइत्यज्ञरूढिरेवनाविद्वद्रूढिरितिभावेनाह नवामदेवइति वामोनिर्दोषोदेवोनारायणोयस्यमतेसतथोक्तः वामंतुशुभंपेशलमित्यभिधानं अनेनै
वान्यस्यासद्भावंसिद्धमुद्घलयाति किमुतेति अत्रहेतुमाह यन्माययेति यस्यहरेर्माययाबंधकशक्त्यामोहितबुद्धित्वादित्यर्थः । तत्फलमाह इदमितिविनिर्मितमिदंजगत् स्वात्मसमंपरमात्मसद्द
शविचक्षते ननुभवंतोप्यष्वेकेकिमित्याशंक्यसत्यंविशेषोस्तीत्याह इदमिति वयंतुयेनेदंनिर्मितंतंस्वात्मसमंस्वयोग्यतानुसारंविचक्ष्महे नातोधिकंतदपितत्प्रसादायत्तमतोनविदुरितिब्रूमइत्ययंविशेषस्तु
शब्दादवगंतव्यइति तुःस्याद्भेदेवधारणइति स्वाप्नसममितिपाठेस्वप्नपदार्थवदनित्यमस्वतंत्रमिदमतएवतन्नियामकेनस्वतंत्रेणपरमनित्येनभवितव्यमितिविचक्ष्महइतिभावः ३६ इतोपितत्स्वरूपसाक
ल्यज्ञानमेवनिषिध्यते नतुतद्विषयज्ञानमात्रमन्यथावागिंद्रियप्रवृत्तिस्तद्विषयानोपपद्यते याचास्तितस्मादुक्तंयुक्तमितिभावेनाह यस्येति एकदेशज्ञानमपिस्वातंत्र्येणेत्याभिमानेतदपिनस्यादितिभावेनपौ
नःपुन्येननमनमितिभावः ३७ युक्तंचांतस्थरूपबाहुल्यंतन्नियमनलक्षणकर्मचांतरेणान्यावताराणांतत्कर्मणांचसद्भावोकिंप्रमाणमित्याशंक्यसंक्षिप्यतदाह सएषइति योमदादिभिःसर्वैःसाकल्येनाविज्ञा
तःसएषपुरुषःश्रीनारायणआत्मास्वयमेवकल्पेकल्पेआत्मनास्वेच्छयानियतमनसात्मानिस्वाधारतयात्मानंमत्स्यादिरूपेणसृजति दीपाद्दीपांतरवद्व्यक्तंकरोति देवदत्तवन्नजायतइत्यजइति आद्यउ
पजीव्यइति व्यक्तीकरणं । उपजीव्यत्वमेवाह ससंयच्छतीति तैरवतारैः देवादिस्वजनंपातिहयग्रीवादिदैत्यान्संयच्छतीति चशब्दउक्तार्थसमुच्चयेव्यासाद्यवतारांतरसूचनेचवर्तते तथाच व्यासाद्य

नाहंनयूयंबततद्गतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः ॥ यन्माययामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंस्वात्मसमंविचक्ष्महे ३६ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्य
स्मदादयः ॥ नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३७ सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः ॥ आत्मात्मन्यात्मनात्मानंससंयच्छतिचपातिच ३८ वि
शुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् ॥ सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम् ३९ ऋतंविदंतिमुनयःप्रशातात्मेंद्रियाशयाः ॥ यदातदैवासत्तर्कैस्तिरो
धीयेतविप्लुतम् ४०

वतारैर्मणिमदादितामसजनवचनेनातिरोहितस्वरूपंशास्त्रप्रवर्तनेनप्रकाशयतीतिज्ञायते तथाचोक्तं स्वयमेवस्वरूपाणिमत्स्यकूर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छयासृष्ट्वातैर्देवादीन्प्रपात्यसावित्यादि ३८ शा
स्त्रतःकीदृशंप्रकाशितमत्राह विशुद्धमिति । विशुद्धंनिर्दोषत्वात् केवलमद्वितीयं । ज्ञानंविषयनिरपेक्षसंविद्रूपं । प्रत्यक्सर्वेषामंतरमभिमुखत्वेनस्थितं स्वतःशुद्धस्यापिपरतोदोषित्वंस्यादित्यतः
सम्यगवस्थितंदुष्टांशरहितत्वात् सत्यंनिर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदानुभवरूपं । पूर्णंदेशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नं अनाद्यंतमादिविनाशवर्जितं निर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितं अतएवनित्यंपरिणा
मस्वभाववर्जितं अद्वयंस्वगतभेदवर्जितं ३९ स्वतोविकराभावेपिनिमित्तेनस्यादित्यतः ऋतंशश्वदेकप्रकारं तदुक्तं ऋतंतदात्मनाज्ञप्तेःसत्त्वंसाधुत्वतःपरमित्यादि एतज्ज्ञानस्यमोक्षैकफलहेतुत्वा
दिदमेवशास्त्रेणप्रकाशितंनान्यदित्याशयेनाह विदंतीति प्रकर्षेणशांताःअंगलीभूताआत्मामनःश्रोत्रादींद्रियाण्याशयोबुद्धिर्येषांतेतथोक्ताः यदाभगवदेकनिष्ठयानिर्मलीभूतमनआदींद्रियप्रवृत्तयोमुनयः
सर्वज्ञाब्रह्मादयएवंविधगुणोपेतंब्रह्मापरोक्षीकृत्यविदंतिस्वानंदंलभंते तदैवासत्तर्कैर्विमतंमिथ्याहेत्वादिकैर्विप्लुतमुपहतमन्यथाभूतबाह्यांतःकरणंसंसारबीजभूतंतिरोधीयेतदग्धबीजवद्भवतीत्यन्वयः अने
नावतारकर्मकीर्तनश्रवणादिनाकिंफलमितिचोद्यमपिनिरस्तं किंचमूलरूपस्ययादृशंरूपंयादृशंकर्मयादृशोगुणस्तत्सर्वमवताराणामस्तीति अतस्तत्स्वरूपस्वंयक्तमितिच ज्ञापितं यद्वा असत्तर्कैर्यादिगुण
वास्त्वहिदोषवान्यदिकर्तावहिंश्रांतःस्यात् देवदत्तादौदृष्टत्वात् इत्यादिरूपैस्तिरोहितंविरुद्धत्वादिलक्षणंरूपंव्यासादिप्रणीतशास्त्रनिशितयाबुद्ध्यायदासम्यग्विदंतिमुनयस्तदैवदोषित्वादिरूपंतिरोधीयेत

तत्तद्विषयाबुद्धिर्निवर्तत इति । कदावतारप्रसंगइत्यतोवाह सएषइति यदावैद्धाद्यसत्तर्कैर्विद्रुतंधर्मशास्त्रंतिरोधीयेत । अधर्मशास्त्रपुज्जृंभतेचतदात्मानंसृजतीत्यन्वयः कीदृशमात्मानमित्यतउक्तं वि शुद्धमित्यादि तत्रकिंप्रमाणमत्राह विंदंतीति मत्स्याद्यवताराविष्णोःस्वरूपांशाइत्यत्रतेषांप्रत्यक्षंप्रमाणमवतारप्रसंगेवेत्यर्थः ४० तत्रप्रथमावतारःकइत्याशंक्यतमाह आद्यइति परस्यपरा यणस्यहरेराद्योवतारःपुरुषइतिवदंतीतिशेषः प्रलयोदकेशयानोमहाकृतिर्नराणामाश्रयत्वेननारायणःशून्यनामाभूत् सिसृक्षोस्तस्यदीपाद्दीपांतरंयथातथाद्वितीयंरूपमभूत् तत्तत्त्वविदोजनास्तद्रूपं नाम्नापुरुषइतिसंवदंते । सपुरुषः प्रकृतिनाम्न्यारमायाद्वितीयेरूपेस्ववीर्यमाधत्त तस्माद्वीर्यान्नाम्नामहानभूत् यंहिरण्यगर्भःपुरुषइतिचसंगिरंते तत्पत्नीश्रद्धेति । तौप्रलयेस्थूलशरीररहितत्वात् विश्लिष्टौपुरुषाद्देहंप्राप्यसंयोगंकृत्वा जगदंकुरंमहत्तत्त्वंपुनरुदभावयतां स्वस्यैवपुत्रतांयातान्महतत्त्वादहंतत्त्वमजीजनदितीतिहासमाचक्षतेयःशेतेप्रलयेविष्णुःशून्यनामामहाकृतिरित्यादिवाक्यसिद्धं सन्निधानविशेषाधिष्ठानत्वादंशत्वंब्रह्मादीनांनसाक्षादितीममर्थंस्पष्टमाह कालइत्यादिना यद्यत्कालाद्यद्भुतार्णितं । तत्परंविशिष्टंसर्वंनारायणस्वरूपवत्प्रतिमावदधिष्ठानं । तत्प्रीतिहेतुत्वात्स्वतोऽस्वरू पंप्राकृतत्वात् पुरुषाद्याहरेरूपंब्रह्माद्यास्तत्प्रियाःस्मृताः । प्रधानत्वेनसर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयोहरेः । अवतारा:श्रुतौख्याताःसएवैतेततःस्मृताइत्यादेः । कालःपरमाण्वादिपरममहदंतः स्वभावोवस्तुस्वभा वःसत्प्राणः असत्सूक्ष्मत्वान्मूलप्रकृतिः मनोमनस्तत्त्वं कालोवस्तुस्वभावश्चप्रकृतिःप्राणएवचेत्यादेः सदितिप्राणइतिश्रुतेश्च द्रव्यंपंचभूतानि विकारोंडं गुणःसत्त्वादिः विराड्गरुडः स्वराडिंद्रः।

आद्योवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च ॥ द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४१ अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशादक्षा दयोयेभवदादयश्च ॥ स्वर्लोकपालाःखगलोकपालान्नृलोकपालास्तललोकपालाः ४२ गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः ॥ येवाऋषीणामृ षभाःपितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः ४३ अन्येचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्ष मावत् ॥ ह्रीःश्रीर्विभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्तत्परंरूपवदस्वरूपम् ४४

द्रव्यंतुपंचभूतानिविकारोंडमुदाहृतं । विराजंगरुडंप्राहुःस्वराडिंद्रउदाहृतइतिच । स्थास्नुचरिष्णुस्थावरंजंगमंच भूम्नइत्यनेनस्थावरादिष्वपिपित्वंपुक्तमित्याह ४१ अहमिति अहंचतुर्मुखः । भवःश र्वः । यज्ञोयज्ञाभिमानीरुद्रच्छिन्नः यज्ञशब्दोदितौद्वौतुदेवौलोकपुरस्कृतावित्यादेः भवदादयःपरमहंसाः । स्वर्लोकपाला इंद्रादयः । खगलोकपालागरुडादयः । नृलोकपालाःप्रियव्रतादयः । तललो कपालाअनंतबल्यादयः ४२ गंधर्वेशाविश्वावस्वादयः विद्याधरेशाश्चित्रकेत्वादयः । चारणेशाःपुष्पदंतादयः । यक्षनायकाःकुबेरादयः । रक्षोनाथानिर्ऋत्यादयः । उरगनाथावासुक्यादयः । नाग नाथाअनंतादयः । पूर्वोक्तोनंतएककुंडलः । ऋषीणामृषभावशिष्ठादयः । पितॄणामृषभोयमः । दैत्येंद्राःप्रह्लादादयः । सिद्धेशाःसनकादयः । दानवेंद्रावृषपर्वादयः ४३ प्रेतेशोपियमः । रूपांतरविवक्षया पुनर्वचनंव्यासवासुदेववत् । पिशाचेशाघंटाकर्णादयः। भूतेशाभैरवादयः। कूष्मांडेशाभृंगीरुक्मादयः । यादसामीशास्तिमिंगिलादयः। मृगाणामीशाःसिंहादयः। पशूनामीशानंदिकेश्वरादयः । भगवच्छ शोज्ञानादिमत् । महस्वत्स्वतःमहत्त्ववत् । ओजस्वत्अवष्टंभवत् । सहस्वत्सहनगुणवत् । बलवत् इच्छाकरणशक्तिमत् । क्षमावत्क्रोधासमुत्थितिमत् । ह्रीमत्योग्यलज्जावत् । श्रीमत्लक्षणोवा हविभूतिमत् विशेषप्राप्तियोग्यतावत् । स्वतोमहत्त्वाद्यमहोविशेषप्राप्तिशक्तिता विभूतिर्लक्षणोमाहालक्ष्मीशब्देनभण्यतइति आत्मवत् धृतिमत् मनोजयवद्वा । अद्भुतार्णमाश्चर्यसमुद्रं । स्वेच्छयैषांविशि ष्टत्वंकुरुतेतथास्मृतमित्यतोमिथ्याविभूतित्वंमत्युक्तम् ४४ १७

पुरुषनामकएवस्वरूपांशावतारोनान्यइतिशंकांपरिहरन्निवतदवतारानुक्रमणंप्रतिजानीते प्राधान्यतइति ऋषयोब्रह्मादिज्ञानिनोभूम्नआनंदादिगुणपूर्णस्यपुरुषस्ययान्लीलावतारानामनंतिपठंति अभ्या सेनोपासतेच तांस्तेतवप्राधान्यतोनुक्रमिष्येगणयिष्यामीत्यन्वयः भवतातदनुक्रमणरसःकर्णपुटेनापीयतामभिगम्यतां यद्वापीयतांगायतांध्यायतांपश्यतांपिबतांजनानांकर्मकषायोदेहारंभहेतुःकर्मा ख्यरसस्तस्यशोषोयैस्तेतथोक्तास्तान् पेयत्वेगुणमाह सुपेशलानितिमधुरेभ्योप्यतिमधुरानिमानितिस्वमनसिप्रकाशितत्वेनकालक्षेपंक्षिपति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृ तटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेप्रतिज्ञातान्परमपुरुषस्यावतारांस्तच्चारितानिचवक्ति तत्रप्रथमतोवराहकल्पमनुसृत्यवराहावतारंतत्कर्मचाह यत्रेति अत्रदंष्ट्राशब्देनसुदर्शनंगदाचोपलक्ष्यते सकलयज्ञमयींस्रुक्स्रुवादिसर्वयज्ञोपकरणजननींतदाधारांक्रौडींक्रोडस्यवराहस्यविद्यमानांतनुंबिभ्रत् ब्रह्मादिभिःस्तुतोनंतोयत्रयदाक्षितितलोद्धरणायउद्यतःसमुद्रेनिमज्ज्यरसातलगतांमहींमुद्धृत्यदंष्ट्राग्रे निधायोर्ध्वंगतोभवति तदांतर्महार्णवेतद्रोधायोपागतंतमादिदैत्यंहिरण्याक्षंवज्रधरइंद्रोवज्रेणाद्रिंयथातथादंष्ट्रयाददार गदयाविदिर्णगात्रंमुष्टिभिःकर्णमूलेहत्वागतासुमकरोदित्यर्थः दृविदारणइतिधा तोः येनांतर्महार्णवेभूर्नीतातमितिवा १ सुपूज्यंयशोयस्यससुयशाः उत्तमश्लोकशिखामणिः स्वार्पणबुद्ध्याक्रियमाणःशोभमानोयज्ञोयस्यससुयज्ञःक्रियाभिमानीयज्ञनामेंद्रसूनुःशोभनोयस्मात्सइतिवा सनारायणोरुचेःप्रजापतेःसकाशात्यज्ञइतिनाम्नाऽऽकूत्यांरुचिपत्न्यांजातोभूत् अथेंद्रपदस्थआकूतिसूनुर्यज्ञोदक्षिणायांरमावतारायांस्वपत्न्यांस्वायंभुवमन्वंतरेतुषितारुपानमरानजीजनत् योराक्षसैरस्तुं

प्राधान्यतोयानृषयआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः ॥ आपीयतांकर्मकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशलान् ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे द्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः ॥ अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्र याद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचेरजनयत्सुयशाःसुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् ॥ लोकत्रयस्यमहतींमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरि त्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ॥ ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलःस्वगतिंप्रपेदे ३ अ त्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः ॥ यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः ४

प्राग्नेनस्वायंभुवेनमनुनासंसारक्लेशसंहरणाद्धरिरितिज्ञात्वाईशावास्यमित्यादिनाऽनूक्तोवेदवचनेनस्तुतः त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यंवेदोनुवचनंतथेत्यभिधानं किंच यश्चासुरजनादुत्पन्नांलोकत्रयस्यमहतीमार्तिं महरदितियस्मात्तस्माद्धरिरितिज्ञात्वाऽनूक्तइतिवा । क्रियाभिमानाद्यज्ञोसाविंद्रसूनुःप्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात्स्वयंविष्णुर्यज्ञोरुचिसुतःस्मृतइत्यादेरयंयज्ञोहरिरेवेति २ चशब्दाआनंतर्यार्थे । हेद्विज । अथसविष्णुःकर्दमप्रजापतिपत्न्यांनाम्नादेवहूत्यांनवभिर्मरच्यादिपत्नीभिःसमंसहकपिलनामाजज्ञइत्यन्वयः तच्चरितमाह आत्मगतिमिति यःकपिलःस्वमात्रेआत्मगतिंतत्त्वसंख्यानरूपामात्मविद्या मूचे सकपिलोऽस्मिन्सात्विकप्रकृतिचेतनगणेविद्यमानंगुणसंगपंकंशब्दादिगुणानांसंगात्निरंतरानिषेवणादुत्पन्नमविद्याकामकर्माख्यंपंकमात्मशमलंमनःकल्मषंसांख्यशास्त्रश्रवणजातज्ञानवारिणाविधू यप्रक्षाल्यस्वगतिंदत्त्वास्वलोकंप्रपेदेइत्यन्वयः ३ हरिणासममपत्यमभिकांक्षत इच्छतेत्रेर्मुनेस्तपसातुष्टोभगवांस्तपसाप्रसन्नेनमयायंतवपुत्रत्वेनदत्तइत्याहेतियस्मात्सहरिरत्रेरनुसूयायामवतीर्णोनाम्नादत्त इतिप्रसिद्धोभूत यस्यदत्तस्यपादपंकजपरागनिषेवयापवित्रदेहा यदुःकार्तवीर्यस्यपूर्वजः हैहयःकार्तवीर्यार्जुनःतौआद्यौयेषांतेतथा अमर्त्यांविष्णुप्रधानांयोगर्द्धिंअणिमादियोगसिद्धिमापुरित्यन्व यः अइतिब्रह्मेतिश्रुतेः । प्रवर्टोपिप्राधान्येप्रयोगदर्शनात् । उभयीमितिपाठेइहलोकपरलोकविषयां सगुणनिर्गुणविषयांचेतिव्याख्यानंचनाम्नायज्ञानामेविज्ञातव्यम् ४

आदावित्युभयत्रसंबध्यते अत्रादौमयाविविधलोकसिसृक्षयातपस्तप्तंकृतं । तदामेममतपतःतपःकुर्वतःसतः । सुतपसःसर्वपूज्यतपसःसनादादौसनेोत्पत्तेःपूर्वंनोस्माकमर्थेसविष्णुनामाभूदित्यन्वयः अ वतीर्यचयत्तत्त्वंमुनयः आत्मन्नात्मनिहृदयपद्मकर्णिकायामचक्षत प्राक्कल्पस्यसंप्लुवेनजलीभावेनप्रलयेनइहजगतिविनष्टंतिरोहितमात्मतत्त्वंसम्यग्जगादममोपदिदेशेत्यन्वयः । ब्रह्मणस्तपतःपूर्वीविष्णु र्जातउरुक्रमइत्यादिवाक्यंचेममर्थमनुवदति । सनात्संभाजनात्समाराधनलक्षणात्सुतपसःसाधनात्ज्ञानभक्तिद्वपात्करणादितियावत्सआराधितोदेवःचतुःसनोभूत् सनकःसनंदनःसनातनःसन त्कुमारइतिचतुर्मूर्तिरभवदितीदंपूर्वोक्तुल्यमिति अस्याऽवतारस्यमुख्यप्रयोजनंजगद्रक्षणमात्मतत्त्ववचनंप्रासंगिकमितिज्ञातव्यं तदभिप्रायेणोक्तमाचार्यैःसर्वज्ञैः यश्चपातिसदालोकानजितोजयतां वरइत्यादेः ॥ ५ ॥ धर्मस्यसकाशात्दक्षदुहितरिदक्षपुत्र्यांस्वमूर्त्यासाच्चिदानंदलक्षणस्वदेहेननारायणोनरइतिनाम्नौऽजनि कीदृशःस्वतपसःस्वज्ञानस्यप्रभावोमाहात्म्यंयस्मिन्सस्वतपःप्रभावः प्रताप माहात्म्ययोःप्रभावःस्यादित्यतोलोकशिक्षार्थंस्वतपसःप्रभावःप्रतापवान्वा अत्रेदंतात्पर्यं नारायणोहरिःकृष्णइतित्रयोविष्णोःसाक्षादवतारानरनास्न्यंतर्यामितयानरनामावतीर्णइति तत्रलोकशिक्षा र्थंतपःकुर्वाणोबदर्यांवसंतौसहैवतिष्ठतइति नारायणोनरइत्येतावेवोक्ताविति ज्ञातव्यंनरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णस्तथैवचेत्यादिवचनात् । स्वतपःप्रभावइत्युक्तंविवृणोति दृष्टात्मनइतिदृष्टात्मनोनित्यम परोक्षीभूतनिजस्वरूपस्यनरनारायणात्मनोभगवतोनियमावलोपंतपश्चादेर्भगं अनंगस्यपृतनाःसेनास्थानीया देवस्त्रियोघटितुंकर्तुंनशेकुरित्यन्वयः किंच स्वतोप्यधिकसौंदर्यमंदिराणांभगवतातत्क्षण

तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामआदौसनात्सुतपसस्तपतःसनोभूत् ॥ प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यद क्षदुहितर्यजनिस्वमूर्त्यानारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः ॥ दृष्टात्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६ कामंदहंतिकृतिनोननुरो षदृष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम् ॥ सोयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धःसपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोपिसन्नु पगतस्तपसेवनाय ॥ तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंतिमुनयोयदुपर्यधस्तात् ८ यद्वेनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रनिष्पिष्टपौरुषभगंनिर येपतंतम् ॥ त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसुधासकलानियेन ९

सृष्टानांस्त्रीणांदर्शनाल्लज्जितास्ततोन्ववर्ततेत्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः यद्यप्यनंगपृतनास्तथापीत्यस्मिन्नर्थेवा ६ क्रोधवतएवमनसिकामःपदंलभते हरेस्तुसएवपदंनप्राप्नोतिनितरांकामोतस्तत्साधनंन कार्यक्षममभूदित्याह काममिति कृतिनोमहात्मानःशंकरादयोरोषाविष्टदृष्ट्याकामंदहंतिननुप्रसिद्धोयमर्थः उतशब्दोऽप्यर्थे तेऽपिदहंतंरोषंनदहंति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह असह्यमिति सोयंरो षोमधुसूदनेअंतःमनोनिविशन्निवेष्टुमिच्छन्अलंबिभेति अत्रहेतुरमलमितिवा क्रोधनिवेशनसहकारिरागद्वेषलक्षणमलविधुरत्वादित्यर्थः कामोऽस्यहरेर्मनःकथंनुश्रयेतनकथमपि सहकारिणःक्रोध स्यप्रवेशसंदेहादित्यर्थः कंचनावसरमासाद्यापीत्यस्मिन्नर्थेपुनरिति ७ यदुत्तानपादनाम्नोराज्ञोंतिकेसुनीत्यासपत्न्याउदितपत्रिभिर्वाग्बाणैर्विद्धःसन्बालोपिपुरादुपगतोनिर्गतस्तपसेवनायाऽगमदितिशे षःतत्रनारदोपदिष्टविधिनातपश्चरतेप्रत्यक्षंदृष्ट्वाग्रणतेस्तुवतेतस्मैध्रुवायतपसाप्रसन्नोहरिर्वासुदेवनामविग्रहविशेषं गृहीत्वाध्रुवगतिंनित्यस्थानमदादित्यन्वयः। वैकुंठाद्यन्यतममदात्किमित्याशंक्यताद्विशिन ष्टिदिव्याइति यदुपर्यधस्तात् यस्याध्रुवगतेरुपर्यधस्तात्स्थिताअंबरचारिणोमुनयोयांस्तुवंतितामितिशेषः अवतारोमहाविष्णोर्वासुदेवइतीरितइत्यादेःकिंनामायमवतारइतिशंकानिरस्तेति ८ अथो त्पथगतंमामेवयजध्वंमत्तोन्यदैवंनास्तीत्यद्वैतमार्गवर्तिनमतएवद्विजवाक्यवज्रेणनिष्पिष्टपौरुषभगंविनाशितपुरुषाकारभागधेयंमृत्वानिरयेपतंतंवेनंज्ञात्वापरमार्षीभिर्जगत्पालनायार्थितोजगतिभूलोकेपुत्र १८

१ नाम्नायज्ञानामिति २ इदमुपलक्षणंहरिःकृष्णइतिच । तथाचचत्वारोधर्मतनयाइत्यर्थः ३ मूर्तिसंज्ञायामितिशेषः ।

पदंमथितवेनदक्षिणभुजोत्पन्नपृथ्वाख्यमहाराजस्थानंलेभइत्यन्वयः स्वयंचपृथुनामातत्रविष्णुरित्यर्थंचशब्देनानुवदति । पृथुर्नाममहाराजस्तत्रविष्णुःस्वयंविभुरित्यादेः । तत्कर्माह । दुग्धेति येनपृथ्वाविष्टेनपृथुनाम्नाहरिणावसुधाभूमिःसकलानिवसूनिअमृतादिद्रव्याणिचदुग्धेत्यन्वयः ९ असौनारायणोनाभेराज्ञःसकाशात्सुदेविसूनुरासेत्यन्वयः मेरुदेव्याःसुदेवीतिनामांतरंराजकृतं तदवतारप्रयोजनमाह योवाइति ऋषभनामायोवैहरिःसमदृक्सर्वांतर्हृदिस्थितंसमंब्रह्मपश्यतीतिनित्यापरोक्षीकृतस्वरूपइत्यर्थः योगचर्यांपरमहंसधर्मंचचार ऋषयोयद्रूपंपारमहंस्यंपरमहंसप्राप्यमामनंति यश्च स्वस्थःस्वाधारःप्रशांतकरणःप्रकृष्टसुखात्मकदेहेंद्रियः अतएवपरिमुक्तसंगोबाह्यसुखानपेक्षः । विधिनिषेधविमुक्तस्ययोगचर्याकरणं किमर्थमित्याशंकावाइत्यनेननिरस्ता लोकसंग्रहार्थत्वेनतदाचरणप्रसिद्धेरिति स्वस्थइत्यादिविशेषणबाहुल्याच्च प्राप्यप्रयोजनांतरंनास्ति १० साक्षात्तुर्यः । एषयज्ञपुरुषोममसत्रेयज्ञेनाम्नाहयशीर्षआसेत्यन्वयः तिर्यग्योनित्वेप्यैश्वर्यादिगुणसामग्रीमानित्याह भगवानिति तपनीयंरूप्यहेम्नोरित्यभिधानान्मूलावताररूपापेक्षयोभयवर्णत्वंयुक्तं अनेनसाक्षान्नारायणएवेतिनिरणायि हिरण्यश्मश्रुरित्यादिश्रुतेः इतोप्ययंनारायणएवेत्याह छंदोमयइति छंदआदीनामाधारत्वात्विषयत्वादुद्देश्यत्वादंतर्यामित्वात्तन्मयत्वं तत्कर्मचाह वाचइति अस्यहयग्रीवस्यश्वसतःश्वासंकुर्वतोनस्तःनासिकाया उशतीर्भगवद्गुणप्रतिपादकत्वेनशुद्धाः श्वासरूपावाचोवेदादिलक्षणाबभू

नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृग्हृदियोग चर्याम् ॥ यत्पारमहंस्यमृषयःपदमामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभग
वान्हयशीर्षएषःसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनु
नोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः ॥ विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपाना
मुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः ॥ पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्रेक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहारिनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटि
दंष्ट्रकरालवक्त्रम् ॥ दैत्येंद्रमाशुगदयाभिपतंतमारादूरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् १४ अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः ॥
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५

वुरित्यन्वयः छंदांसिचमखाश्चैवदेवालोकाश्चसर्वशइत्यादिनांमयटोविकारार्थत्वंप्रयुक्तं ११ मेमुखाद्विस्रंसितान्निर्गतान्वेदमार्गान्हयग्रीवदैत्येनापहृतान्दृष्ट्वामत्स्योवतीर्यतंहत्वातान्समादायस्थितः पुनर्युगांतसमयेमन्वंतरप्रलयेसप्तऋषिभिःसहस्तुवतावैवस्वतमनुनोपलब्धोदृष्टः क्षोणीमयःक्षोणीमयनावाश्रयत्वादतएवनिखिलजीवनिकायानांकेतआश्रयः तत्रोरुभयेमहाभयंकरेसलिलेप्रलयसमुद्रजले विजहारेत्यन्वयः १२ अमृतलब्धयेऽमरदानवयूथपानांक्षीरसमुद्रमुन्मथ्नतांसतामतिभारेणक्षीरोदधौमज्जंतंगोत्रंपर्वतं सआदिदेवःकच्छपवपुर्भूत्वापृष्ठेनविदधारेत्यन्वयः उपर्यधोनेत्रगोत्रयोरित्यर्थद्योतको वीत्युपसर्गः तज्जातिस्वभावमाह निद्रेक्षणइति निद्रयेषन्मीलितनेत्रः निद्राहेतुमाह अद्रीति मंदराद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमणंतेनकषाणंविलेखनंतेनजातःकंडूःकंडूयनंयस्यसतथा १३ त्रिविष्टपानां देवानांदैत्याद्यदुरुभयंतद्धारितद्धननशीलं भ्रमंत्यास्फुरंत्याभ्रूकुट्यादंष्ट्राभ्यांचकरालंभयंकरंचवक्त्रंयस्यतत्तथा नृसिंहयोर्नरस्यसिंहस्यचरूपमिवरूपंकृत्वासहरिरारात्दूराद्गदयाभिपतंतंस्फुरंतंदैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुंवेगेनोरौनिपात्यनखैर्विददारेत्यन्वयः दृविदारणइतिधातोः १४ यदायूथपतिर्गजेंद्रःसरस्युरुग्राहेणपदेगृहीतआर्तःसन्नंबुजहस्तः हेआदिपुरुष अखिललोकनाथ तीर्थश्रवःपावनकीर्ते श्रवणमात्रेणमंगलप्रदनारायणाद्यभिधान त्वमस्माद्रक्षइतीदमाह १५

---

१ सर्वेविष्णौस्थितायस्मादतःसर्वमयोह्यसौइतिमहासंहितायां २ अनेनमत्स्यावतारोद्विवारमितिज्ञायते

तदातापसोनामभगवानरणार्थिनंशरणार्थिनंस्मृत्वातत्रागत्यकृपयातंहस्तेप्रगृह्योज्जहार भगवच्छब्दवाच्यत्त्वमृष्यादीनामप्यस्तीतिततोव्यावर्तयति अप्रमेयइत्यादिना अप्रमेयइयत्ताराहितः एतदाकाशस्याप्यस्तीत्यतश्चक्रायुधइति नन्वनेनयोद्धाप्युच्यतइतितत्राह पतगेति पतगराजोगरुडस्तस्यभुजमधिरूढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेवमुक्तं किंकृत्वा चक्रेणसुदर्शनेननक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यछित्त्वा हरिस्तापसनामासौजातस्तपसिवैमनुरित्यादेः कोयमवतारोनामेतिशंकानिरस्ता १६ वामनत्रिविक्रमावतारौतत्कर्मचाह ज्यायानित्यादिश्लोकद्वयेन अत्रयत्तच्छब्दावध्याहार्यौ तथाहि योधियज्ञोभगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेःसुतानामवरजोऽभूत्तेनभगवता दैत्यानांगर्वंवामयतिउद्गारयतीतिवामनः तेनवामनरूपेणात्रिपदच्छलेनक्ष्मांजगृहेइतियत्तदथोतस्मात्सएववामनइमांस्त्रीँल्लोकांस्त्रिभिःपदैर्विचक्रमे तस्मात्त्रिविक्रमश्चाभूदितिवाक्यशेषइत्यर्थः किमर्थमेवंहरिणाकृतमत्राह याच्ञामिति मार्गवर्तीपुमान्प्रभुभिरप्युपायैर्विनानचाल्यइतिन्यायदर्शनार्थमेवंकृतमितिभावः यद्वा अधियज्ञःक्ष्मायामुर्व्यांवामनेनह्रस्वतरेणरूपेणजगृहेत्रिलोकीमितिशेषः कथंत्रिपदच्छलेनइमाँल्लोकान्विचक्रमेइतियत्तस्माददितेःसुतानांजन्मनाऽवरजोपिगुणैर्ज्यायान् । सममन्यत् १७ त्रिपदच्छलेनत्रैलोक्यंदत्तवतोबलेर्दानफलमिंद्रपदावाप्तिरितिसंगिरंतेकेचितन्न किंतुहरितोषणद्वारामुक्तावानंदोद्रेकताएव ऐंद्रंपदंनांतरीयंफलंतुहरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थइति अंगनारद । प्रति

स्मृत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः ॥ चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गुणैरवरजोप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथोधियज्ञः ॥ क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाच्ञामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेरयमुरुक्रमपादशौचमंभःशिवंधृतवतोविबुधाधिपत्यम् ॥ योवैप्रतिश्रुतमृतेपिचशीर्षमाणमात्मन्यमंगमनसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवान्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ॥ ज्ञानंचभागवतमात्मसुतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंतरेषुमनुवंशधरोबिभर्ति ॥ दुष्टेषुराजसुदमंविदधत्स्वकीर्तिंसत्येनिविष्टउशतींप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमासदेवोनाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआशुहंति ॥ यज्ञेचभागममृतायुरवापचाद्धाआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१

श्रुतं पदत्रयमृतेपिचात्मन्यंस्वसंबंधिशीर्षमाणंशीर्षारूप्यमानंमनसामनःपूर्वकंहरयेऽभिमेनेसमर्पयामास तस्यास्योरुक्रमपादशौचमंभःशिवंशिरसाधृतवतोबलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणंफलमयमर्थोन । साक्षात्फलंनभवति तन्नांतरीयकमेवेत्यन्वयः वाइत्यनेनास्यार्थस्यानन्यथात्वंवक्ति १८ महिदासनाम्नोहरेरवतारस्यचरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेनसमुद्रिक्तभक्त्यासाधुपरितुष्टोनाम्नामहिदासोभगवांस्तुभ्यमस्मदादिभ्यश्चभगवद्विषयंकर्मयोगंज्ञानयोगंचोवाचेत्यन्वयः आत्मेत्यनेनभागवतत्वंस्पष्टयति अत्रप्रमाणमाह यदिति यत्ज्ञानंवासुदेवशरणा ब्रह्मादयः अवैष्णवनिषेधार्थंएवशब्दः तदुक्तं ऐतरेयोहारिःमाहनारदायस्वकांतनुं । यत्प्राप्युर्वैष्णवानान्येतद्धतेनसुखंपरमिति १९ राजराजेश्वरावतारंतच्चरितंचाह चक्रंचेति राजराजेश्वरइतिनाम्नाऽवतीर्णोहरिःस्वायंभुवादिमनुवंशधरःसन्दुष्टेषुराजसुदमंविदधत्सत्येधर्मेसत्यसंधानेवानिविष्टउशतींकमनीयांस्वकीर्तिंचरित्रैः प्रथयन्प्रख्यापयन्मन्वंतरेषुभगवान्प्रियव्रतादिचक्रवर्तिष्वप्यास्थितोदशसुदिक्षुअविहतमप्रतिहतंतेजःस्वरूपभूतप्रभावंचक्रमाज्ञालक्षणंबिभर्तीत्यन्वयःमन्वंतरेषुभगवांश्चक्रवर्तिषुसंस्थितइत्यादिकमत्रमानम् २० देवोभगवान्स्वयमेवविशेषावेशमंतरेणमन्वंतरिश्चासाववतीर्णश्च पुरुरुजांबहुरोगाणांरुजोरोगान्नाम्नोच्चारितेनहंति सएवामृतायुर्नित्यमुक्तःसन्नद्धा । यज्ञभागंचावापआयुर्वेदंचबाहटंशास्त्रंचानुशास्तिकृत्वालोकेप्रवर्तयति २१ १९

१ बाहटंतन्नामकंवैद्यशास्त्रं ।

भार्गवरामावतारंतत्कर्मचसंक्षिप्याह क्षत्रमिति उरुद्रंग्रसतीतिउग्रंवीर्यंयस्यसउग्रवीर्यः आत्मभ्यः पुरुषेभ्योमहान्पुरुषोत्तमोऽसौ उर्वीधारानिशिताग्रंयस्यसउरुधारः सचासौपरश्वधःपरशुःतेनावनिकंटक मतएवनरकार्तिलिप्सुनरकदुःखलब्धुकामं उज्झितपर्थंत्यक्तसन्मार्गं ब्रह्मध्रुक्ब्राह्मणद्रोहि अतएवविधिनादैवेनक्षयायोपहतंसमर्पितं क्षत्रंक्षत्रियकुलं उद्धंत्युन्मूलयतीत्यन्वयः त्रिःसप्तकृत्वएकविंशद्वारं २२ रामावतारंतद्विक्रमंचश्लोकत्रयेणाह कृत्स्नप्रसादेति दशकंधरोरावणोयस्मिन्विरुद्धयार्तिमरणलक्षणामार्च्छत्प्राप सःकलेशःप्राणःश्रद्धावायुरित्यादिश्रुत्युक्तानां कलानांस्वकार्यशक्तिप्रदः कृत्स्नःपूर्ण प्रसादआनंदोयस्यसतथा कार्येणकारणोपलक्षणं सुसुंदरंमुखंयस्यसतथा कृत्स्नप्रसादश्चायंसुमुखश्चेतिसमासः इक्ष्वाकुवंशेकलयास्वरूपांशेनावतीर्यगुरोर्दशरथस्यानिदेशेनियोगेतिष्ठन्सदयितानुजःसीता लक्ष्मणाभ्यांसहितोरामोवनमाविवेशेत्यन्वयः २३ दूरेस्थितासुहृत्सीतायस्यसः तस्यरामस्योज्ज्वलितोरोषएवसुशोषोऽग्निःतेनयुक्तयादृष्ट्या अग्निःसुशोषःकक्षग्रस्तिमिरारिर्हिरण्यदइति मकराश्चउ रगाश्चनक्राश्चमकरोरगनक्राः तातप्यमानानांपुनःपुनःपच्यमानानांमकरोरगनक्राणांचक्राणियस्मिन्सतथा ऊढभयंयेनसतथा अंगेवेपःकंपोयस्यसतथाऊढभयश्चासौवेपश्चएवंविधउदधिस्त्रिपुरंहरवदरिपु रंलंकांदिधक्षोर्दग्धुकामायतस्मैरामायसपदिमार्गमदादित्यन्वयः २४ वक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नाभर्हेद्रवाहस्यैरावतस्यदंतावक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतास्तैर्विलंबितःककुभांजयः विलंबितककुब्ज

क्षत्रंक्षयायविधिनोपहृतंमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु ॥ उद्धंत्यसावबनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२ कृत्स्नप्रसादसुमुखः कलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे ॥ तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यदशकंधरआर्तिमार्च्छत् २३ तस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः ॥ दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोषदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४ वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विलंबितककुब्जयरूढहासः ॥ सद्योसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरितैःससैन्यः २५ भूमेःसुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः ॥ जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६

यस्तेनरूढ उत्पन्नोहासोऽट्टहासोयस्यसतथा सैन्येनसहितोरावणस्तस्यदारहर्तुःदारान्सीतामाहर्तुकामस्यरामस्य धनुषउच्चारितैर्नियतैर्विस्फूर्जितैरसुभिःसहाविनेष्यति विनयंमंदावनाशमेष्यति पुनःस घस्तत्क्षणएवराममुक्तैःशरैर्विनेष्यविविनाशंप्राप्नोतीत्यन्वयः धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टोरावणःपूर्वमेवतु। पुनःशरैराममुक्तैःसानुबंधोविनेष्यतीत्यनेनधनुर्विस्फूर्जितैर्विनाशःकथमभूदितीयमाशंकानिरस्तेति स सैन्यइत्यस्यविवरणंसानुबंधइति २५ कृष्णावतारमनन्यसाध्यंतत्कर्मचसंग्रहेणकथयति भूमेरित्यादिश्लोकदशकेन सहरिःसितकृष्णकेशइतिनामकलयाजातःकर्माणिकरिष्यतीत्यन्वयः कर्मणातत्त्वज्ञा नंकस्मान्नोदेत्यतउक्तं जनेति प्राकृताज्ञेयमार्गत्वादित्यर्थः अवतारप्रयोजनमाह सुरेतरेषामसुराणांवरूथेनसमूहेनसेनयावाविमर्दितायाःपीडितायाभूमेःक्लेशव्ययायेति कीदृशानिकर्माणिआत्ममहिमो पनिबंधनानिस्वमहिमनिमित्तानिपूतनावधादीनिहरेःकर्माणिपरकर्मनिबंधनानिनभवंति अन्येषांकर्माणितन्महिमनिबंधनानीतिचार्थः तदुक्तं विष्णोर्नान्येनकर्माणिपरेषांतन्निबंधनमिति अत्रानंतांशे रौहिणेयेरामेशुक्लकेशात्मकरामाभिधानेमहारिस्तिष्ठन्जगद्रक्षपतीत्येतद्रामएकोह्यनंतांशस्तत्ररामाभिधोहरिरित्यादिनोक्तं अतएवग्राह्यमितिभावः २६

---

१ षट्प्रश्नोक्तश्रुतिरित्यर्थः २ दारहर्तुःरावणस्येत्यन्यथाप्रतीतिवारणायप्रवृत्ततात्पर्यानुरोधेनरामपरत्वेनार्थमाह इतितात्पर्यदीपिका

तोकेनेत्यणुनाबालेनानिर्दयेनेत्यर्थः शरीरोत्थानादिप्रवृत्तिहेतुत्वादुवःमाणास्तान्लुंपतीत्युलूपिकातस्याःस्तनपानेनजीवहरणंयत्कर्म । त्रैमासिकस्यत्रयोमासावयोलक्षणानिवृत्तायस्यसतथातस्यकृष्ण स्योत्क्षिप्तेनपादेनशकटोपवृत्तःव्यत्यस्ताक्षेणशकटेनशकटाख्योहतइतियच । उलूखलबद्धेनरिंगताक्रीडतांतरंगतेनमध्यगतेनबालेनदिविस्पृशोःसहस्रधनुर्मात्रोर्ध्वदेशंस्पृशतोःतावदुच्छ्रययोरित्यर्थः यमलार्जुनयोरुन्मुलनंचयत्तत्सर्वंकर्मइतरथाविष्णुर्नचेत्स्वमहिमोपनिबंधनत्वेननभाव्यं सहस्रधनुषस्तूर्ध्वंत्तुशब्देनापिभण्यतइतिच २७ विषतोयपीतान्विषमिश्रजलंपीतवतःजीवयत्अजीवयत् अनुग्र हलक्षणदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेयमुनाहृदजलशुद्धयेहृदिन्यांयमुनानद्यांविहरन्कालीयनागमुच्चाटयिष्यन्उच्चाटितंकरिष्यतिच विषजलेविहरणंदुर्गस्थानहृदादुच्चाटनंचनान्यसाध्यंतदनेनकृतमितरथानभा व्यमित्यर्थः २८ आशुआशुनाविष्वग्व्यापिनादावाग्निनाविपिनेदंदह्यमानेसति निशिसर्वात्मनाज्ञाने यत्तुसर्वात्मनाज्ञानंनिशासापरिकीर्तितेतिवचनात् निःशयानंनितरांशयानंकर्तव्यमूढं तर्हिअचेत नंकिंनेत्याह अवसितांतकालंनिश्चितमरणकालंव्रजंतेषांनेत्रेपिधाय्यपिहितेकारयित्वा इतोदावाग्नेरुन्नेष्यतीतियत्कर्मतदन्येषांदिव्यमेवस्तुत्यमेव कुतइतितत्राह अनधिगम्येति नित्यसमाहितैर्ब्रह्मा

तोकेनजीवहरणंयदुलूपिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोपवृत्तः ॥ यद्रिंगतांतरगतेनदिविस्पृशोर्वाउन्मूलनंत्वितरथार्जुनयोर्नभाव्यम् २७ यद्वैव्रजेव्रज पशून्विषतोयपीतान्गोपांस्तुजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ॥ तच्छुद्धयेतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्हृदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमि वयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुविपिनेपरिदह्यमाने ॥ उन्नेष्यतिव्रजमितोवसितांतकालंनेत्रेपिधाय्यसबलोनधिगम्यवीर्यः २९ गृह्णीतयद्यदुपबद्धुममु ष्यमाताशुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति ॥ यज्जृंभतोस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाःप्रतिबोधितस्य ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गो पान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच ॥ जल्प्यावृतंनिशिशयानमतिश्रमेणलोकेविकुंठउपधास्यतिगोकुलंस्म ३१ गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेभिवर्ष तिपशून्कृपयारिरक्षुः ॥ धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघैककरेसलीलम् ३२ क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदाय तमूर्छितेन ॥ उद्दीपितस्मररुजांव्रजसद्वधूनांहर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३३

दिभिरप्यविज्ञेयमाहात्म्यत्वादित्यर्थःसबलइत्यनेनबलस्याप्येतादृशीशक्तिर्नास्तीतिलक्ष्यते २९ अमुष्यकृष्णस्यमातासुतमुपबद्धुंयच्छुल्वंदामगृह्णीतगृह्णातितत्तद्दामामुष्यसुतस्यनमातिनपूर्यते इत्य मेयलक्षणंमाहात्म्यं यद्गोपीप्रतिबोधितस्यनिद्रायाउत्थितस्यजृंभतोमुखंव्यादायालस्यंपरिहरतोऽस्यकृष्णस्यवदनेचतुर्दशभुवनानिसम्यग्वीक्ष्यशंकितमना भीतमना अभूदितियच्चतदपि ३० पाशा द्वयान्निश्यविद्यायांशयानंजल्प्याअन्यथाज्ञानहेतुवाचावृतं । अन्यथाज्ञानहेतुर्यावाक्साजल्पिःप्रकीर्तितेतिच । अतएवातिश्रमेणसंसारक्लेशेनपीडितंगोकुलंविकुंठेलोकेउपधास्यतीतियत्तदपि ३१ मखे आत्मोद्देशेयज्ञे देवेइंद्रेव्रजविप्लवायजलौघेनगोष्ठनाशाय । गोष्ठाध्वनिवहाव्रजाइति । रिरक्षुःरक्षितुकामःमहीध्रंगोवर्धनगिरिं । सलीलंधर्ताधारयिष्यतीति उच्छिलींध्रछत्राकम् ३२ निशाकरस्यरश्मि भिर्गौर्यांधवलत्वंप्राप्तायांनिशिरात्रौ । रासक्रीडाभिमुखःश्रीकृष्णः वनेक्रीडन्सन्कलपदंचायतंचमूर्छितंचकलपदायतमूर्छितंतेनसप्तस्वरसमाहारवतागानेन सप्तस्वरसमाहारोमूर्छितेतिप्रकीर्तितेति । उद्दीपित उज्ज्वलितःस्मराख्योरुग्रोगोयासांताउद्दीपितस्मररुजस्तासांव्रजसदांव्रजनिलयानांवधूनांस्त्रीणांहर्तुर्नेतुःधनदानुगस्यशंखचूडाख्यस्यशिरोहरिष्यतीतियदपिविष्णुत्वेघटतेनान्यथेति ३३

येप्रलंबादयःकृष्णाख्येनहरिणाऽदर्शनमिताः येचान्येमैंदादयस्तथाजरासंधादयः येचकुरुपांडवसेनागताःकांबोजादयःबलपार्थभीमद्रोणद्रौण्यादिव्याजाह्वयनहारिणामरणंप्रापितास्तेसर्वेतदीयंनि लयंयांतीत्यन्वयः द्वेषिणउदासीनाभक्ताइतित्रिविधाजीवास्तत्रद्वेषिणोनितरांलीयतेसुखंयास्मिंस्तदंधंतमोयांति उदासीनानिरयंनरकं भक्तानिष्कामस्याभीष्टानंदस्यप्राप्तिर्यस्मिंस्तंवैकुंठादिकंयांतीत्य र्थः सर्वंचस्थानंहरेर्विद्यमानं तदुक्तं विद्वेषिणोप्युदासीनाभक्ताअपिनसंशयः। हरेर्हिसदनंयांतिव्यक्तंभक्तैस्तुगम्यते। आरभ्यतमआमुक्तेःकृष्णस्यसदनंयतः। अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकते ति रामभीमादिनामानिहरेरेवमुख्यानि रमणशक्त्यभयवर्णादीनांशक्तिवृत्तिहेतूनांहरेर्मुख्यत्वादन्यत्रामुख्यत्वात् व्यवहारार्थंसंकेतितत्वाद्व्याजानि तदप्युक्तं रामभीमार्जुनादीनिविष्णोर्नामानिसर्व शः। रमणाभयवर्णाद्याःशब्दवृत्तेर्हिहेतवइत्यादि। रयगतावितिधातोःरलयोरभेदः न्यक्भावंनिरयंनीचगतिंतमइतिवा निर्न्यग्भावनिकामयोरिति ३४ ३५ कालबलेनमीलितदृशामुत्सन्नज्ञानानांस्तो कायुषांअल्पायुषांनृणांस्वनिगमःस्वविषयोवेदोदूरपारइत्यवमृश्यसविष्णुर्बतकृपयासत्यवत्यामाविर्हितोऽवतीर्णोवेदद्रुमंविटपशःशाखोपशाखाभेदेनविभाजिष्यतीत्यन्वयः कस्मिन्युगेइत्यतउक्तं अनुयुग मितिएतदुक्तंभवति तृतीयेसप्तमेषोडशेपंचविंशेअष्टाविंशेचद्वापरेपूर्वेषुचान्यैर्व्यासनामभिर्विभजिष्यतीति अष्टाविंशेस्वयमेवविभजिष्यतीति। तृतीयेसप्तमेचैवषोडशेत्यादिवचनंच विशेषवाचिनातुशब्देनगृ हीतंकृष्णावतारादुपरिव्यासावतारकथनंतदुपरितनमन्वंतरेष्वपिव्यासावतारसद्भावादविरुद्धमित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दः पुराणप्रसिद्धेरिति ३६ देवद्विषांमतिविमोहंबुद्धिमोहजनकमतिप्रलोभंमतिवंचकंबाल्वे

येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः॥ अन्येपिशाल्वकपिबल्वलदंतवक्त्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमि तिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुसृंजयकैकयाद्याः॥ यास्यंत्यदर्शनमिताबलपार्थभीमव्याजाह्वयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५ कालेनमीलितदृ शामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः॥ आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिवि ष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यमूर्तिः॥ लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायबहुभाषतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनकथाहरेः स्युःपाषंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः॥ स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतुयोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थाने थधर्ममखमन्वमरावनीशाः॥ अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

षंविधाययदौपधर्म्यंमुपधर्माणांपाषंडधर्माणांप्रतिपादकंशास्त्रंतदभाषतेत्यन्वयः नारायणइतिशेषः। एतेऽसुराःकेइत्याशंक्यपूर्वजन्मकर्मपूर्वकंतान्विशिनष्टि निगमेत्यादिना प्राग्जन्मनिमयेनविहिताभि स्तिसृभिःपूर्भिःपूरीभिः लोकान्घ्नतांनाशयतांरुद्रेणहतानांपुनर्विप्रजन्मलब्ध्वानिगमेनाविहिताभिःक्रियाभिःनिगमवर्त्मनिनिविष्ठितानांवेदमार्गेप्रतिष्ठाय यज्ञादिविशिष्टकर्मानुष्ठानोस्थिराणामदृश्यामूर्तिर्य स्यसतथा दैत्यैरज्ञेयस्वरूपइत्यनेननततोवेदमार्गाच्चलनायदेवैःप्रत्यक्षीकृत्यप्रार्थितइतिज्ञातव्यं बुद्धोक्तशास्त्रस्यवेदबाह्यधर्मप्रतिपादकत्वमज्ञजनदृष्ट्यावेदोप्रमाणमित्यादिरूपस्यतस्यैवविष्णोःप्रमाण मित्यादिवेदप्रतिपाद्यार्थत्वेनदेवेभ्यःप्रशांतसहितायांहरिणोक्तत्वादितिद्योतनायाभाषतेत्युक्तं स्वसूत्राणांभाष्यंचकृतवानित्यर्थः ३७ यर्हियस्मिन्युगेसतामालयेष्वपिहरेःकथानस्युः द्विजजना श्चपाषंडिनःपाषंडवर्तिनःस्युर्नृदेवावृषलाधर्मविनाशकाः। यत्रयस्मिंश्चयुगेस्वाहादिगिरोनसंतिस्मवचनाभावेस्मरणमपिनास्ति इतिशब्दआद्यर्थे तदातस्यकलेर्युगस्यांतेऽवसानेभगवान्शास्ताभविष्यति दुष्टानामितिशेषइत्यन्वयःइतिशब्दःस्वरूपावतारकथनसमाप्तिवचनोवेति ३८ मायाविभूतीराह सर्गइति योहंचतुर्मुखःयेचकर्दमाद्याऋषयः येचमरीचाद्यानवप्रजापतयः तेसर्वे। सर्गेसृष्टिसमये प्राप्ते। पुरुशक्तिभाजःपूर्णशक्तिभाजोहरेर्मायाविभूतयः। अथयोधर्मः येमखाः येचतुर्दशमनवोयेचामरेशाश्चचतुर्दशेंद्राः येचावनीशाःभिपन्नतादयस्तेसर्वेस्थानेस्थितिकालेप्राप्तेपालनायविष्णोर्माया

विभूतयः । योऽधर्मोयश्चहरोरुद्रोयेचमन्युवशाऽसुराद्याःक्रोधवशाःसुरपुरःसरास्तेसर्वेअंतेतुसंहारकालेचप्राप्तेसंहारायहरेर्मायाविभूतयइत्यन्वयः । सृष्टिपालनसंहारकालेषुमाययास्वेच्छयाविविधोभूत्वाऽस्मदादिषुस्थित्वासृष्टिपालनसंहारान्करोति यद्वा माययाभगवदिच्छयाऽस्मदादीनांसदाविभूतयोभवंतीत्यतोऽस्मदादयोहरेर्मायाविभूतयोन तुस्वस्वरूपीविभूतयइत्यर्थविशेषस्तुशब्दसूचितया हरीच्छयाविभूतिर्यद्ब्रह्मादीनांसदाभवेत् । इच्छयावाबहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः । अतोमायाविभूतित्वंतेषांमत्स्यादयःस्वयमितिस्मृत्याग्रहीतइति ३९ ननुस्वरूपमाययाविभूतीनामेतावत्त्वंचेदिदंसर्वसुलभंज्ञानमित्याशंक्यानंतायुषापिविभूतीनांगणनेनसुशकमित्याह विष्णोर्न्विति यस्त्रिपृष्ठस्यसदनाद्विशरणात्त्राशादुरुकंपमानंमांनिशाम्यस्वरमसात्रिविक्रमक्रमणवेगेनस्खलितंचलितमासन्नपतनंत्रिपृष्ठं सत्यलोकंचस्कंभस्तंभितवांस्तस्यविष्णोर्वीर्यगणनांविभूतिलक्षणमाहात्म्यप्रसंख्यानंप्रातिकवीनांकतमोर्हतिति नकोपीत्यन्वयः आदिकविरपिनसमर्थइत्याह पार्थिवानीति यःकविःप्रातिभाविशेषसंपन्नोऽपिब्रह्मापार्थिवानिरजांसिभूमिपरमाणून्विममेगणितवान् सोपिनशक्नोतीतिशेषान्वयः यदितिहेत्वर्थे अनंतानियद्यस्मात्तस्मादिति ४० अनंतत्वमुपपादयति नांतमिति विदामीतिविकरणव्यत्ययेनचतुर्मुखाद्ब्रह्मणःशेषस्यसहस्रमुखत्वकथनात्ज्ञानाधिक्यमस्तीत्यज्ञशंकांनिवारयति नसमवस्यतिनिर्निश्चिनोति माल्याक्षतादिदामेस्त्रीशेषइतिवैजयंतीकोशात् अक्षताद्याशीर्वचनवान्शेषः

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि ॥ चस्कंभयःस्वरभसास्खलितंत्रिपृष्ठंयस्मांनिशाम्यसदनादुरुकंपमानम् ४० नांतंविदाम्यहममीमुनयःप्रजेशामायाबलस्यपुरुषस्यकुतोपरेये ॥ गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनापिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् ॥ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः ॥ पत्नीमनोःसचमनुस्तदपत्यभूताःप्राचीनबर्हिऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरायनाहुषाद्याः ॥ मांधात्रलर्कशतधन्वनरंतिदेवदेवव्रतावलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४ सौभर्युदंकशिबिदेवलपिप्पलादाःसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ॥ येन्येविभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेवमुख्याः ४५

कश्चित्पुमानितिसंशयंनिरस्यति दशशताननइत्यनेन अयमपिनागेष्वन्यतमःकश्चिदित्यतआह आदिदेवइति अपरेऽर्वाचीनाः अनेनश्लोकद्वयेनविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचं नतेविष्णोजायमानइत्यृगर्थमुदाहरति ४१ नन्वेवंचेन्नकस्यापिज्ञानाभावेनपुरुषार्थप्राप्तिरित्याशंक्यतत्प्रसादेनसर्वंसुलभमित्याह येषामिति सोनंतोभगवान्स्वयमेवयेषांदययेत्दयांकरोति तेदेवस्यमायांस्वरूपशक्तिंविदंति संसारहेतुंशैवलींमायांतरंतितत्साधनमंतरेणदययेच्चेत्तस्यवैषम्यनैर्घृण्येचस्यातामित्यत्राह सर्वात्मनेति तत्रेत्थंभावमाह नैषामिति येषांसेवकानांश्वसृगालभक्षणयोग्येदेहेममाहमितिधीर्नास्तिदेहाद्यभिमानशून्यत्वेनभाव्यमितिभावः तत्तद्योग्यतानुसारेणतत्प्रसादोपिबहुविधइत्यस्मिन्नर्थेवैशब्दः ४२ ननुतर्हितत्प्रसादयोग्याःकेइतितानाह वेदाहमिति ऋतस्यतंतुंविततंनिवृत्त्यतदपश्यत्तदभवत्प्रजासुइतिश्रुतिद्योतकोहिशब्दः । प्रथमप्रक्रांतत्वाच्चतुर्मुखःसर्वस्मादधिकंवेत्ति तदन्येयथायोग्यतयोवत्तारइत्यर्थस्मारकोवा भगवानितिविशेषणाद्धवस्यनारदादेर्ज्ञानातिशयोस्तीतिसूचयति अथेत्यनेनदैत्येषुप्रह्लादस्यज्ञाननैर्मल्यंसूचयति अंगोवेनस्यपिता ४३ ऐलइलायाःपुत्रःपुरूरवाःनाहुषोययातिः ४४ हरेःस्वरूपांशानामुपेंद्रदत्तादीनांनित्यबद्धगुणेषुसहयोगोदुष्टजनमोहनार्थः ४५

अत्रकैमुत्यन्यायमाह । तेइतिये स्त्रीशूद्रहूणशबराः पापजीवास्तेपिदेवस्यमायांविदंतिसंसारमतितरंतिच किमुतास्मदादयइत्यन्वयः तर्हिकिमितिसर्वैनिस्तीर्णाःसंसारान्नाभूवन्निति तत्राह यदीति अद्भुत
क्रमोविष्णुःसएवपरायणंतस्यशीलंतस्याशिक्षाचयेषांतेतथोक्ताः अद्भुतंजगत्क्रमतीत्यद्भुतक्रमः अत्रापिकैमुत्यन्यायमाह तिर्यगिति वृंदावनगताः पशुपक्ष्यादयस्तिर्यग्जनाअपिदेवमायांविदंतितरंति
च येश्रुतधारणास्तेविदंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यन्वयः ४६ अद्भुतक्रमःकिंलक्षणकइतितत्राह शश्वदिति यत्शश्वत्सदैकप्रकारम् । प्रशांतंप्रकृष्टपूर्णसुखं अद्वितीयत्वादभयं द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः
यच्चप्रतिबोधमात्रंनिर्दोषज्ञानस्वरूपं मात्रशब्दोवधारणार्थः प्रतिशब्दोमुख्यार्थः अतएवशुद्धंरागादिदोषरहितं यच्चसमंपरमाण्वादिपरममहदंतेषुपदार्थेषुनातिरेकेणगुणविधुरंवैषम्यादिरहितंवा सद
सतःपरंव्यक्ताव्यक्तजगतोविलक्षणमात्मतत्त्वमव्यक्तादिसर्वप्रपंचाहंभावरहितं पुरूणिबहूनिकारकपदानिकर्तृकर्मक्रियावाचीनियस्मिन्संतिसतथा अग्निष्टोमाद्यनेकक्रियार्थःशब्दोवाक्यलक्षणानंतवे
दाख्योयत्रयस्मिन्साकल्येनवाचकत्वेननवर्तते तदुक्तं अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वंहरिःस्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतःपूर्णसुखत्वतइति हरिःस्वयंमायाधीनश्चेत्तदुपासकाःकथंतांतरंतीतितत्राह माये
ति मायासंसारकारणंप्रकृतिर्यस्याभिमुखेस्थातुंविलज्जमानायस्मादुपासकेभ्यश्चपरैत्यपसरातिदृष्टिमार्गविहायवर्ततइति ४७ यच्चसर्वगुणपूर्णत्वात्ब्रह्मेत्यजस्रसुखंनिरंतरसुखंप्रतिविदुरतीतानागतवर्तमा
नाःब्रह्मादयः श्रवणादिभिर्यतमानत्वाद्यतयः साधनपरिपाकेनयत्सम्यङ्निशाम्य इंद्रःसुधांप्राप्यनिपानखनित्रंकूपखननसाधनकुद्दालादीव यमेनाधिकृतोलोकोनरकाख्यस्तस्यहेतुंसंसारंजह्युस्त्यजं

तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः ॥ यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जना अपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभ
यंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्वम् ॥शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना४७तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मे
तियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् ॥ सम्यङ्निशाम्ययतयोयमलोकहेतुंजह्युःसुधामिवनिपानखनित्रमिंद्रः ४८ सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोस्यभावस्वभाव
विहितस्यसतःप्रसिद्धः ॥ देहेस्वधातुविगमेतुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः ४९ सोयंतेभिहितस्तातभगवान्विश्वभावनः ॥ समासेन
हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत् ५०

ति परमस्यपुंसोनारायणस्यपदंस्वरूपंतद्वैतादृग्लक्षणंहीत्यन्वयः इंद्रईश्वरोधनवान्सुधाममृतंजलंप्राप्येतिवा ४८ इदानीमेवंविधभगवज्ज्ञानाधिकारीसत्पुरुषइत्याह सइति नकेवलंधर्मादिसर्वश्रेयसां
विभुः । अपितुफलदाताच अधर्मादिसर्वाश्रेयसामपीतिवाभगवाननादिकालमारभ्यहरिप्रसादेनपरिवृद्धेनभावस्वभावेनभक्तिस्वभावेनविहितस्यनिर्मितस्यास्यसतोजीवराशेःप्रसिद्धः करतलामल
कवत्प्रत्यक्षःस्यादितियतोवोत्रसात्विकप्रकृतिजीवराशिस्तादृशोज्ञानाधिकारी एतेनोक्तार्थेज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमुक्तंभवति । भावोभक्तिःप्रमाणश्चश्रावण्यमपिचादरइति । उत्पत्तिमतोस्यानित्यत्वेनकथंतस्यप
रमात्माप्रसिध्येतइतितत्राह देहइति स्वारंभकाणांपृथिव्यादिधातूनांविगमेविनाशलक्षणविश्लेषेसतिदेहेतुविशीर्यमाणेस्वकारणेषुविलीयमानेसति तत्रदेहस्थःपुरुषःस्वकर्मानुसारेणपुराणिसरन्स्वतोजो
जननविधुरोपिकेवलदेहाभिमानेनजायमानोयथादेहस्थितंव्योमनशीर्यते तथाजीवोनविशीर्यते अतोदेहस्यैवोत्पत्तिमरणधर्मवत्त्वाच्चेतनस्यानित्यत्वादुचितस्तस्यप्रसिद्धःपरमइति । अनेनपरमात्मा
पिव्याख्यातःतत्रजीववदभिमाननिमित्तजन्मादिमानपिनभवतीतिविशेषःअतएवदृष्टांतेनहरेःशश्वत्प्रतिबोधादिरूपत्वंनविघटनीयमितिभावः ४९ देवदेवनमस्तुभ्यमित्यारभ्यप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुक्त
मर्थमुपसंहराति सोयमिति समासेनसंक्षेपेण एतावज्ज्ञानंसर्वथानविस्मर्तव्यमितिभावेनाह हरेरिति चशब्दएवार्थे यत्सदत्कार्यकारणात्मकंजगत् [illegible] मादन्यस्माद्विलक्षणाद्धरेर्नान्यद्भिन्नं एवदुक्तंभवति

स्वतोहरेर्भिन्नमपितदात्मत्वेनस्वातंत्र्याभावेनाभिन्नमिवोच्यते नस्वतोभेदाभावात्तस्मात्सहरिःस्वतंत्रोन्यदस्मदादिकंसर्वंतदधीनमितिविजानीहीति तदधीनसत्तादिमत्त्वात्तदित्युच्यतेतत्रकिंमानमित्येत
च्चोद्यं सत्तादिर्यत्स्वतोविष्णोस्तस्मादन्यःससर्वंतइत्यादिनापरिहर्तव्यम् ५० भगवद्विभूतिसंग्रहरूपमिदंभागवतपुराणंनृलोकेप्रवर्तनायत्वयाव्यासायविज्ञापनीयमित्यभिप्रायवानाह इदमिति सर्गादौय
द्भगवतामेममोदितंतदिदंभागवतंनामप्रकाश्योपदिशेतिशेषःकस्माद्भागवतमितिप्रकाश्यामितितत्राह संग्रहइति यत्रोद्यतइत्युक्तविभूतीनां सर्गेतुयोहमित्याद्युक्तमायाविभूतीनांचसंग्रहःक्रोडीकारइतिहे
तुगर्भः संक्षिप्योक्तमितिनश्रद्धेयमितितत्राह तदेतदिति तदेतन्नृलोकेज्ञानप्रदानायावतीर्णव्यासरूपनारायणायविज्ञाप्यविपुलीकुरु एतदर्थंविस्ताररूपंभागवतंपुराणंकुर्विति विज्ञापयेत्यर्थः । नामप्रका
श्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सनेइति ५१ एतदेवविशदयति यथेति यथासात्त्विकप्रकृतीनांनृणांसर्वात्मनिसर्वस्यात्मनिअतएवाखिलाधारेभगवति सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणाभक्तिर्भविष्यति इत्ये
वंहेतुपूर्वकंसंकल्प्यसमर्थ्यसमाधिभाषयासम्यक्कृत्वाशुकादिशिष्येभ्योवर्णयेतिविज्ञापयेत्यन्वयः ५२ इतोपिहरिभक्तिजनकपुराणरचनमेवतवावतारप्रयोजनंनान्यदित्यभिप्रेत्याह नृजन्मनीति भ
क्तिविषयोन्यस्तत्फलदोन्यइत्यतउक्तम् । अपवर्गेशेति । कृष्णेपूर्णबलप्राणात्मनिहरौ यद्यनपायिनीनित्याभक्तिर्नचेन्नजायतेचेन्नृजन्मापुमान्यमनश्वरेयमादंतकान्नाशंगच्छतिनृजन्मनिनतुष्येत अलं
पुरुषार्थसाधनांबुद्धिंनाप्नुयात् धर्मादिफलमस्तीत्यत्राह किंफलमिति धर्मादेरनित्यस्वर्गादिफलैःकिंनैवफलमल्पफलत्वादित्यर्थः तस्मात्कृष्णभक्तेरेवनृजन्मफलत्वात्तत्प्रतिपादकपुराणकरणेविज्ञापनंयुक्तमि

इदंभागवतंनामयन्मेभगवतोदितम् ॥ संग्रहोयंविभूतीनांतदेतद्विपुलीकुरु ५१ यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वात्मन्यखिलाधारइतिसं
कल्प्यवर्णय ५२ नृजन्मनिनतुष्येतकिंफलंयमनश्वरे ॥ कृष्णेयद्यपवर्गेशेभक्तिःस्यादनपायिनी ५३ किंस्याद्वर्णाश्रमाचारैःकिंदानैःकिंतपःश्रुतैः ॥ स
र्वाघघ्नोत्तमश्लोकेनचेद्भक्तिरधोक्षजे ५४ मायांवर्णयतोमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेद्वितीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच ॥ यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एतद्वे
दितुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांवर ॥ हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २

तिभावः ५३ किंफलमित्युक्तंविवृणोति । किंस्यादिति किंस्यादित्याक्षेपः । तदुक्तं । आक्षिप्यतेकिमित्येतद्यत्राल्पफलताभवेदिति । प्रश्नेक्षेपेविकल्पेकिमितियादवः ५४ भागवतपुराणोक्तप्रकारेण
भगवतिभक्तिंकुर्वतःपुंसःपुत्रकलत्रादिलक्षणामायासंसारहेतुर्नस्यादतएतत्पुराणकरणंविज्ञापनीयमितिभावेनाह मायामिति अमुष्येश्वरस्यजगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणंमायांमाहात्म्यंसद्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनन
पूर्वकंसच्छिष्येभ्योवर्णयतः तथातांमायांश्रद्धयानुमोदतोऽनुमोदमानस्य तथाव्याख्यानाद्यशक्तयाशृण्वतोयावज्जीवंश्रवणैकपरायणस्यपुंसः आत्मामनोमाययाबंधकशक्त्यानमुह्यति अहंकारममका
राभ्यांनभ्रमतीत्यतःसर्वसज्जनपुरुषार्थकारणंभागवतकरणंविज्ञापनमितिभावः । अमुष्येश्वरस्येतिसंध्यकरणेनास्यभागवतस्यवेदसाम्यंसूचयति यद्वा ईश्वरशब्देनशिवोनोच्यते तद्विलक्षणशीलईल
क्ष्मीस्तस्याईश्वरोनारायणइतिद्योतयति अत्रसवर्णदीर्घत्वमनुसंधेयमिति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ अस्मिन्नध्यायेपरीक्षितभागवतपुराण
प्रतिपाद्यंशुकंपृच्छति तत्रप्रथमंनारदेनविरिंचाज्ञापालनंकथमकारीतिभावेनपृच्छतिब्रह्मणेति अगुणस्यनित्यनिर्मुक्तसत्त्वादिगुणस्यसर्वप्रधानस्यैवविवा गुणाख्यानइतिवादर्थ्येसप्तमीव्यासादन्यस्मैयस्मै
१ नारदव्याससंवादानंतरंव्यासमुखविगलितभागवतोक्तहरिकथाप्रथनमेवमदभीष्टमितीदमेवतत्त्वंवेदितुमिच्छामीत्युक्तमितिभावेनाह हरेरिति २

यथाप्रथितश्रुवगुणोपसंहारपूर्वकंनिःसंगंमनःकृष्णेनिवेश्याहमिदंकलेवरंत्यक्ष्येतथाप्रथयस्वेत्यन्वयः ३ श्रवाणदिनेदंफलंस्यादित्याह शृण्वतइति ४ ततःकिंतत्राह प्रविष्टइति ५ तत्फलमाह
धौतात्मेति पांथःपथिकःस्वशरणंस्वगृहं । शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधानम् ६ इत्थंभागवतार्थकथनश्रवणादेःपुरुषार्थहेतुत्वमुक्त्वास्वतश्चिद्रूपस्यादेहस्यदेहसंबंधहेतुंपृच्छति यदिति अधातुमतः
स्वतःप्रकृत्यादिधातुसंबंधरहितस्यनित्यस्यजीवस्यास्यधातुभिःप्रकृत्यादिभिरुपादानकारणैःदेहारंभोऽस्तीतियत्तत्किंयदृच्छयाकेवलेश्वरेच्छया निमित्तभूतयोतान्येनहेतुनाकर्मणात्रहरीच्छैवहेतुस्तांवि
नाहेत्वंतरमप्यस्तीतिप्रश्नतात्पर्यं भवंतस्तदेतद्यथायथावज्जानंतेतदस्माकंवदंत्विति शेषः धातुभिर्नित्ययोगोनास्तीत्यधातुमतइत्युक्तं । धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु । महाभूतेंद्रियेषुशब्द
योनिस्वभावयोरित्यभिधानम् ७ पुराणाधिकारिलब्धयेजीवानांबंधहेतुंपृष्ट्वाश्रुतार्थमनुवदति आसीदिति आदौमहाप्रलयेश्रीसहायतयाशयानस्यतस्यनारायणस्यसिसृक्षोःपरमपुरुषतयावतीर्यतत्त्वसृष्टिपू
कमंडंसृष्ट्वातैस्तत्वैःसहांडोदंप्रविश्यांडोदेपिशेषपर्यंकेशयानस्यतस्योदराल्लोकसंस्थानलक्षणंचतुर्दशभुवनसंनिवेशरूपंपद्ममासीत् सएवांडांतर्वैराजाख्योऽवतीर्णइतियावत् अयंपुरुषोंडकोशःपुरुषाकारभ
गवद्रूपेणअधिष्ठितत्वात्पुरुषइत्युच्यते पाताळादिभिरियत्तावयवैरियत्तावच्छिन्नावयवैर्यावान्यावत्परिमाणः असावपिवैराजोविष्ण्वाख्यस्तावांस्तावत्परिमाणइतिप्रोक्तस्तथावयवानिवतदंतस्थितत्वा

प्रथयस्वमहाभागयथाहमखिलात्मनि ॥ कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् ॥ कालेनानतिदीर्घेणभ
गवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् ॥ धुनोतिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति ॥ मु
क्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोस्यधातुभिः ॥ यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थान
लक्षणम् ॥ यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् ॥ तावानसावितिप्रोक्तस्तथावयववानिव ८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ॥ ददृशेयेनतद्रू
पंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ मुक्त्वात्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुणाश्रयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पि
ताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११

तद्भिन्नत्वेपितथाताद्दशावयववानिवप्रोक्तइत्यन्वयः वाइत्यनेनप्रोक्तार्थस्यप्रमाणप्रसिद्धिंअयमाध्यात्मिकःशिरःपाण्यादिमानस्मदादिदेहःपृथगियत्तावयवैर्यावत्परिमाणोऽसावधिदैवकोविराड्देहोपि ताव
त्परिमाणइत्यपव्याख्यानस्यपापहेतुत्वंचसूचयति । समुच्चयेवैचपापेवाक्यारंभप्रसिद्धयोरिति ८ आसीद्यदुदरादित्युक्तभगवद्रूपदर्शनप्रकारंतदवस्थितिप्रदेशंचपृच्छतिअजइति भूतात्मास्वसृष्टसत्तत्कार्य
व्यापीसर्वविलक्षणाद्विष्णोर्जातत्वादजोब्रह्मा भूतान्यहंकारादिजीवांस्तदभिमन्यमानानिचतत्त्वानिसृजति सृष्टिरपिनस्वातंत्र्यादित्युक्तं यदनुग्रहादिति पाद्मकल्पेयनाभिपद्मभवोविरिंचःस्वकारणंपद्म
नाभंदिदृक्षुर्येनप्रकारेणतद्रूपंददृशेतस्यास्योत्तरत्रान्वयः ९ विश्वस्यस्थित्युद्भवाप्ययाःयस्मात्सतथोक्तःलक्ष्म्याईशःज्ञानानंदादिसर्वगुणानामाश्रयः सृष्ट्यादौगुणभूतानांब्रह्मादीनामाश्रयोवा पुरुषः
पुरुषाकारवान्सपद्मनाभ आत्ममायां स्वेच्छाधीनांबंधकशक्तिंमुक्त्वातत्प्रवर्तकत्वंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनयत्रयस्मिन्लोकेशेते १० अधुनापुनरपिश्रुतार्थमनुवदति पुरुषेतिअंडस्थितस्यवैराजाख्य
स्यपुरुषस्यहरेर्निजावयवैःसपालाइंद्रादिलोकपालैःसहिताःपाताळादयोलोकाः पूर्वकल्पिताःप्रथमंसृष्टाःपाताळादिलोकैरमुष्यवैराजस्यहरेर्बाह्यावयवाःकल्पिताः प्रतिमारमक[illegible]वयवैः[illegible]त्यन्वयः
सपालैर्लोकैरमुष्यावयवाःप्रतिमावत्संकल्पिताइतिवा ११

श्रुतार्थमनूद्याधुनाप्रस्तुतपुराणार्थंपृच्छति यावानित्यादिना कल्पोब्रह्मकल्पःद्विपरार्धाख्यःब्रह्मणोदिर्नवायावान्यावत्परिमितः । विकल्पोमन्वादिकालोवाराहादिर्वा भूतोभव्योभवन्नितिशब्दोपस्मि
न्सतथोक्तः अतीतानागतवर्तमानाख्यइत्यर्थः यथायथार्थतयानुमीयतेज्ञायते । कथंवाऽऽयुषोमानंप्रमाणंचयेनकालेनकृतंसकालः १२ अण्वीपरमाणुलक्षणा । महतीपरप्रमहत्परिमिताकालस्यग
तिःसापिकथंलक्ष्यते कर्मगतयःकर्मफलानियावतीःकतिसंख्यानियादृशीःकीदृशानि १३ यस्मिन्कस्मिन्जीवेकिंकर्मसमवायः यथाकथंयेनकेनसकर्मसमवायउपगृह्यते कर्मसमवायकर्ताकिः सत्त्वादिगु
णानांपरिमाणंगुणिनांमहदादिजीवानांसामर्थ्यपरिमाणं गुणानांशब्दादीनांगुणिनामाकाशादीनामितिव्याख्यानंनयुक्तं परिमाणानुक्तेः देवासुरेभ्योमघवानित्यादिनोक्तेश्चान्यत्र १४ भूपातालादीनां
चपरिमाणं एतानिभूम्यादीनिओकांसियेषांतेतथातेषांसंभवमुत्पत्तिंच १५ बाह्याभ्यंतरेचवर्तमानस्यवस्तुनोहरेःपरमाण्वादिपरममहदंतानांरूपाणांचपरिमाणं सतएवेत्यादिनावक्ष्यमाणत्वात् महतांमरीचि
कर्दमादीनामनुचरितंवर्णानामाश्रमाणांविशेषतोनिर्णयम् १६ यदाश्चर्यंतमन्येषामितिशेषः हरेरवतारानुचरितंतच्च कतियुगानियुगमानंवर्षैरियत्तयापरिच्छेदः अनुयुगंयोयोधर्मस्तंतंच १७ साधारणो
धर्मोजातिमात्रप्रयुक्तः अहिंसादिलक्षणोयोधर्मोविशेषसहितः यादृशःकीदृशःश्रेणीनामंगरक्षकाणांधर्मोयुद्धेषूच्यते राजर्षीणांप्रियव्रतादीनांकृच्छ्रेष्वापत्सुजीवताम् १८ तत्त्वानांमहदादीनांपरिसं

यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोनुमीयते ॥ भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्कृतम् १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेण्वीमहत्यपि ॥ यावतीःकर्मगतयो
यादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्मसमवायोयथायेनोपगृह्यते ॥ गुणानांगुणिनांचैवपरिमाणंसुविस्तरम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ॥
सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवंचैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरवस्तुनः ॥ महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिर्णयम् १६ अवतारानुचरितंयदाश्च
र्यतमंहरेः ॥ युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः ॥ श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८ तत्त्वानांपरिसं
ख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् ॥ पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगंचयोगिनाम् ॥ वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराण
योः २० संभवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः ॥ इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ योवानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः ॥ आत्मनोबंध
मोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया ॥ विसृज्यचयथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३

ख्यानंसामान्यविशेषसंख्या तेषांलक्षणंव्यावर्तकंधर्मं हेतोःकारणस्यब्रह्मणोलक्षणंस्वरूपंपुरुषस्यविष्णोः आध्यात्मिकस्यपरमात्मसंबंधिनोयमादियोगस्यभक्तियोगस्यचविधिः तंच १९ योगे
श्वरैश्वर्यगतिंयोगेश्वराणामणिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तिंतेषांस्वरूपंच योगिनांयमादियोगाभ्याससिद्धानांवेदांतादिशास्त्राभ्याससिद्धानांचयोगतोलिंगभंगंसूक्ष्मशरीरनाशकप्रकारं । स्थिरंसुखंचेत्यादिनोक्तोयं
पानेनतेदेवकथासुधायाइत्यादिपश्चाच्च । ऋगादिवेदानामायुर्वेदाद्युपवेदानांवेदादिविहितवर्णाश्रमधर्माणांचयःसंभवउद्धारादिस्तंच इतिहासपुराणयोःसंभवउत्पत्तिः २० विक्रमोविविधचारि
त्रलक्षणःप्रतिसंक्रमःसंहारः इष्टस्ययागादेः पूर्तस्यवापीकूपादेः काम्यानांकारीर्यादीनां त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामलक्षणस्य २१ प्रकृतावनुशयनादनुशायिनःसंसारिणस्तेषांसर्गादेःपरिभ्रष्टानांस्वभा
वंवा आत्मनोजीवस्यमोक्षंविशिनष्टि व्यवस्थानमिति यद्वा तारतम्येनावस्थानम् २२ आत्मतंत्रोभगवानात्ममायास्वेच्छयाचित्प्रकृत्याचजगत्सृष्ट्यादिनायथायेनप्रकारेणाविक्रीडति द्विविधा
ह्यमायास्ति स्वरूपभूतातद्वशाचेति तत्रतद्वशयाजीवंसंसारयन् । स्वरूपभूतयाभक्त्यादिसाधनसंपन्नंसाधयन्संसाराद्विमोचयन्सुखेनरमयन्पुनस्तद्वशबंधकशक्तिंविसृज्यसाक्षिरूपपुरुषवान्निर्लेपो

यथोदास्तेप्रकृतिंमुक्त्वातिष्ठति । द्वेधाचात्ममायातद्रूपातद्दृशाचेतितद्दृशयासंसारयतिस्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेइत्यादिश्रुतेर्नीनिर्वाच्यामायात्रोच्यते २१ प्रश्नराशिमुपसंहरति सर्वमिति चशब्दादन्य दपृष्टंचयदनुपूर्वशः पूर्ववक्तव्यमितिप्रतीयतेतत्क्रमेणउदाहर्तुमर्हसीति प्रपन्नायेत्यनेन आनुकूल्यस्यसंकल्पः प्रातिकूल्यस्यवर्जनं । रक्षिष्यतीतिविश्वासोगोप्तृत्ववरणंतथा । आत्मतर्पणकार्पण्येषड्विधाशरणा गतिरित्युक्तमर्थमात्मनः सूचयति । महामुनेइत्यनेनशुकस्यस्वप्रतिवचनसामर्थ्यसद्भावंसूचयति २४ सर्वज्ञस्यापिकेनाचिन्निमित्तेनान्यथावचनंसंभाव्यतइतिमंदमत्याशंकांपरिहरति अत्रेति यथात्मभूःपर मात्मनउत्पन्नः परमेष्ठीसर्वजीवोत्तमोब्रह्मासर्वजनानांसर्वशास्त्रेषुप्रमाणंसम्यक्वक्तव्यत्वेनाप्ततमस्तथाव्यासपुत्रोभवानप्यत्रास्मदर्थेप्रमाणं हियस्मात्तस्मादुक्तंयुक्तमिति एतदेवोपपादयति अपरइति अपरे ऽप्येपूर्वेषांमरीच्यादीनामपिपूर्वजैर्ब्रह्मभवादिभिः कृतंशास्त्रार्थमनुतिष्ठंतिहिप्रसिद्धं यद्यदाचरतिश्रेष्ठइत्यादौ अनेनापरेऽनुतिष्ठंतीतियस्मात्तस्मात्परमेष्ठीप्रमाणमतोभवानप्यत्रप्रमाणमित्तिवाक्यार्थउक्तोभव तीति २५ अनश्नतस्तवमनआदींद्रियदौर्बल्यादस्मदुक्तावधारणाशक्तेररण्यरोदनवद्व्यर्थमापद्यतइतितत्राह नमइति नपरायंति नमृतप्रायाभवंति अशनादप्यतिबलहेतुरसायनपानादित्याह पिबत इति अच्युतकथापीयूषं २६ सूतस्तावन्मुनिसंसदिराज्ञापृष्टः शुकः किंप्रावोचदितिशौनकादिमुनीनांमानसींशंकांपरिहरति सइति मुनिसंसदि विष्णुरातेनविष्णुदत्तेनपरीक्षितासतांब्रह्मादीनांपत्युर्हरेःकथा यामित्युपामंत्रितः सत्कृत्यव्याख्यातुंव्यापारितोऽतएवप्रशंसीवोब्रह्मरातः शुकोभागवतंनामपुराणंतत्प्रश्नोत्तरत्वेनाहेत्यन्वयः बालोपिसगुरुत्वेनमुनिभ्योब्रह्मणायतः । दत्तोतोब्रह्मरातेतिनामवैयासिके

सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतोमेनुपूर्वशः ॥ तत्वतोर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंहिभवान्परमेष्ठीयथात्मभूः ॥ अपरेचानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृ तम् २५ नमेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी ॥ पिबतोच्युतपीयूषंत्वद्वाक्याद्धिविनिःसृतम् २६ ॥ सूतउवाच ॥ सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिस त्पतेः ॥ ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ आहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभः पांडूनामनुपृच्छति ॥ आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ आ त्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः ॥ नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १

त्मभूत इतिवचनात्शुकस्यब्रह्मरातत्वंनान्यस्येति २७ आप्तमूलत्वमाह ब्रह्मणइति अतीतब्रह्मप्रलयानंतरंब्रह्मकल्पेब्रह्मांतरोत्पत्तिनिमित्तेप्राप्तेसतिस्वपुत्रायब्रह्मणेभगवतानारायणेनप्रोक्तमाहेतिशेषः २८ परीक्षित्प्रश्नप्रतिवचनतयाशुकेनोक्तमुतान्यत्किंचिदितिशंकांपरिहर्तुमाह यद्यदिति २९॥ इतिश्रीभा०महा०द्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ चतुर्मुखस्यभगवदनुग्रहेणत स्त्रोकदर्शनंतेनाविनाभूतंतत्स्वरूपदर्शनंप्रकृतिजीवयोस्तदधीनत्वमित्यादिमाहात्म्यस्यवर्णनेहरेर्हृदयद्रवीभावहेतुर्भक्तिरेवेत्यतः साहरोकर्तव्येत्यस्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते तत्रादौपदधातुमतइत्यस्योत्तरंवाक्ये आत्ममायामिति परस्यधातुशब्दवाच्यार्थेभ्यः प्रकृत्यादिभ्योव्यतिरिक्तस्यानुभवात्मनोज्ञानात्मनोऽतएवस्वतोऽशरीरस्यजीवस्यात्ममायांहरेरिच्छांतदधीनांसत्त्वादिगुणरूपांप्रकृतिंचऋतेविनाअर्थसंबं धोदेहादिसंबंधोनघटेतयथास्वप्नेकरितुरगादिपदार्थानांद्रष्टुर्जीवस्यभगवदिच्छानियतैर्वासनोद्बोधकैरजस्तमोभावैर्ऋतेस्वाप्नपदार्थसंबंधःकरितुरगादिदर्शनंनयुज्यते तस्माद्देहस्यजीवस्यदेहसंबंधेनभवादि च्छाप्रथमहेतुः द्वितीयास्वगुणैःसहप्रकृतिरित्युत्तरम् । अंजसेत्यनेनअशरीरस्यजीवस्यशरीरोत्पत्तिकारणम् । ईश्वरेच्छाप्राथमिकीतांविनानहिकिंचनेत्यादिप्रमाणंसूचयति । यद्वांजसेदमेवतत्त्वम् । स्व प्नस्यार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वादसत्यस्यतदयोगात्प्रत्राघटितघटनापटीयस्यानिर्वाच्यलक्षणामायोच्यते किंत्वीश्वरेच्छैवसूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेच तद्विदइतिसूत्राच्चेति अंजसात्वरितेतत्त्वइतियादवः १

नन्वशरीरस्यजीवस्यभगवदिच्छानियतैःप्रकृतेर्गुणैर्देहारंभःकथमत्राह बहुरूपइति ईशेच्छयानादितएवास्याःप्रकृतेर्गुणेषुमृद्धटइविवत्गुणकार्येषुदेहेंद्रियेषुचरममाणःसत्त्वादिगुणात्मकलिंगशरीरव
द्धतयावर्तमानःसृष्टिकालेमहदहंकारादिपंचभूतोपादानकत्वेममानुषदेवासुरशरीरादिबहुरूपत्वेनबहुरूपतयाविकृतयाप्रकृत्यासहस्वयमविकृतोऽपितदभिमानाद्विकृतत्वेनात्मानंचमन्यमानोबहुरूपइवमा
नुषादिरूपइवाभाति अहंमनुष्योहंदेवइत्यात्मानंमन्यते देहेदैहिकेषुत्रिगुणसंपातजयाहंमत्याःममेतिमन्यतेचेत्यर्थः तदुक्तं तेषांसंपातजोभावोममाहमितियामतिरिरिति तस्मात्प्रकृत्यैवपुमान्मानुषादि
विकारया मानुषादिरिवाभातिनित्यंचैतन्यरूपवानितिच तस्मादीशेच्छयानियतत्रिगुणात्मकलिंगशरीरेऽहंमानात्तन्मूलतयाधातुभिर्देहारंभोयुक्तइतिभावः २ एवंबंधप्रकारमुक्त्वाततोऽधुनाजीवस्य
मुक्तिप्रकारमाह यर्हीति चशब्दएवार्थे यर्हियदायंजीवोवैराग्यादिसाधनसामग्र्यासमुत्पन्नभगवज्ज्ञानेनापरोक्षितनिजस्वरूपःकालमाययोः कालप्रकृत्योःपरास्मिन्विलक्षणेतच्छक्तिसंसर्गरहितेस्वेमहित्वेस
च्चिदानंदलक्षणस्वरूपेरमतेचाव्यवधानेनरमत्येव स्वस्वरूपेतदागतसंमोहोनिरस्ताविद्यातत्कार्ये। उभयंवार्धक्याद्यापादकांमायांदेहारंभहेतुभूतांचतन्मूलंसंसारंत्यक्त्वेतियावत् उदास्तेउत्कृष्टोवर्तते
नीचत्वापादकात्संसारान्मुक्तोभवतीत्यर्थः तदुक्तं यदास्वरूपंजानातिकालप्रकृतिवर्जितं। वासुदेवप्रसादेनतदामुक्तोभवत्यसाविति अनेनसागुण्यंत्यक्त्वानैर्गुण्यमाप्नोतीत्यपव्याख्यानमपास्तं तत्रप्र
माणाभावादिति ३ अत्रापिकिंप्रमाणमित्याशंक्यभगवदुक्तंभागवतमेवैताहशमोक्षप्रमाणमित्याह आत्मेति आत्मनःपरमात्मनोजीवस्यवायत्तत्त्वमनारोपितसच्चिदानंदलक्षणरूपंतस्याविशुद्ध्यर्थांनिर्दोषत्वे

बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया ॥ रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २ यर्हिचायंमहित्वेस्वेपरास्मिन्कालमाययोः ॥ रमतेगतसंमोहस्त्यक्त्वो
दास्तेतदोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतम् ॥ ब्रह्मणेदर्शयद्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ सआदिदेवोभजतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृ
क्षयैक्षत ॥ तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्ययाभवेत् ५ संचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः ॥ स्पर्शेषुयत्षोडशमे
कविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः ॥ स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्युपादि
ष्टइवादधेमनः ७

ननिश्चयार्थमनुभवार्थंवाव्यासोभवान्यद्भागवतंपुराणमाह तद्दिवंयथोक्तंमुक्तिसाधनंज्ञानसाधनंशास्त्रं नव्यामोहकमतोभगवदुक्तत्वेनोक्तमुक्तौप्रमाणत्वात् त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेनवदिष्यामीतिशेषइत्यर्थः
प्रथमंतावत्पाद्मकल्पंविवक्षुर्दृढभेपेनतद्रूपमितिप्रश्नंप्रविवक्ति ब्रह्मणइति अव्यलीकेनप्रियत्वेनप्रसन्नताहेतुनाव्रतेनभाक्तिलक्षणेनादृतोऽर्चितःसहरिः स्वनाभिपद्मादुत्पन्नायब्रह्मणेचतुर्मुखायरूपमदर्शयन्निज
मितिशेषइत्यन्वयः ४ एतदेवाविवृणोति सइति भजतांसनकादीनां। स्वधिष्ण्यंनाभिकर्णिकास्थानमैक्षतांचिंतयत् ययादृशाअत्रप्रपंचनिर्माणे ५ ततःकिमत्राह संचिंतयन्निति कथंनुसृष्टिविषयादृष्टिः
स्यादितिसंचिंतयन्विभुर्ब्रह्माद्वेअक्षरेयस्मिंस्तत्द्व्यक्षरंवचः अक्षरयोःस्वरूपंलक्षयति स्पर्शेष्विति ककारादिमकारांतेषुस्पर्शेषुयत्षोडशमक्षरंतकारः। एकविंशंपकारस्तद्रूपंवचइतियावत् तद्वाच्यंस्पष्टं
लक्षयति निष्किंचनानांपरमहंसानांयद्धनंविदुस्तद्वाच्यंवचनंतपोलक्षणमित्यर्थः कादयोमावसानाःस्पर्शाः ६ किमनेमनिरणायीतितत्राह निशम्येति ब्रह्मातद्वचोनिशम्यश्रुत्वायेनैतद्वचउक्तं तद्व
क्तृदिदृक्षयादशदिशोविलोक्यतत्रतासुदिक्षुअन्यदपश्यमानः पद्मनालनाडीभिराविश्यान्विष्याहृष्ट्वास्वधिष्ण्यंपद्ममेवास्थायाध्यास्यतद्वचस्तच्छ्रुतवंचः आत्मनोहितंहितसाधनंविमृश्याहंमज्जनकेनप्रपंच
निर्माणोपायेतवतपोनपूर्वंतेतस्मात्पुनस्त्वयातपःकर्तव्यं तपेतिवा तपस्युपादिष्टआज्ञप्तोस्मीतिवालोच्य तपसीवतपस्येवमनः आदधइत्यन्वयः ७ २४

विमर्शफलमाह दिव्यमिति अखिललोकतापनमखिललोकप्रकाशनंतपोज्ञानरूपंब्रह्मात्प्यतालोचयामास दध्याविवितियावत् । तपोरूपंपरंब्रह्मब्रह्माचिंतयदंजसेति । जितमनस्कत्वादिसर्वसाधारणमि त्यतोविशिनष्टि तपीयानिति तपतांतपीयानत्युत्तमोत्तमः द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनावित्युतमार्थत्वेईयसुन् । किंप्रमाणमित्यतउक्तं स्मेति स्मृतौवृत्तौनिषेधेस्मेतिअभिधानात् अनेनसुमहान्महीयसामादिंब्रूयादत्युत्तमोत्तममित्येतत्सूचयति विजितोभयेंद्रियत्वाद्यपितपद्वयइतरेभ्यआधिक्यसूचनायोक्तमितिज्ञातव्यं । यत्राधिक्यंवदेत्किंचित्ज्ञेयोर्थस्तत्रचाधिकइतिवचनात् अन्यथातपोतप्यतेत्येतावदेवालं अतउभयेंद्रियजयोऽपिब्रह्मणऔत्पत्तिकोगुणः परांचिखानिव्यतृणात्स्वयंभूरितिस्मृतेः हरिमंतरेणामोघदर्शनत्वंचास्यैवाधिकं प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूवेतिश्रुतेः ८ इदानींसचापियत्रपुरुषइतिप्रश्नंपरिहरति तस्माइति प्रीतिजनकतपसासभाजितःपूजितः यद्यतोलोकात्परमधिकंपदंस्थानंनतस्मात्संदृष्टवद्भिःसम्यगपरोक्षज्ञानवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतमभितोमुख्यत्वेनस्तुतं अविद्यास्मितरागद्वेषादिनिवेशाःसंक्लेशा मौढ्यंविमोहः व्याकुलत्वंसाध्वसम् । व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मात्सतथातं ९ संक्लेशाद्यभावेकारणमाह नेति । तयोरजस्तमसोर्मिश्रंसत्त्वं । सत्त्वरजसोर्मिश्रंतमः । सत्त्वतमसोर्मिश्रंरजः । केवलंचित्प्रकृतिमयएवकालविक्रमःकालकृतोत्पत्तिनाशवृद्धिक्षयादिलक्षणः सत्त्वाद्यभावेकारणमाह नेति मायात्रिगुणात्मिकाजडप्रकृतिः अपरेमायाविकाराः तस्यलोकस्यमायातीतत्वात् तर्ह्ययंशून्यागारतुल्यइतितत्राह हरेरिति असनादसुर्हरिस्तस्मिन्रमंतइत्यसुराः असुरत्वगुणोपेतैःसुरैरर्चिताः महद्देवानामसुरत्वमेकमितिश्रुतेः । तंलोकमित्यन्वयः १०

दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः ॥ अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्परम् ॥ व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंसंदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ॥ नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः ॥ सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः ११ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसापरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनाम् ॥ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् १२ विद्योतमानःप्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः ॥ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः १३ प्रेंखंस्थितायाःकुसुमाकरानुगैर्विगीयमानाप्रियकर्मगायती ॥ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतिंयज्ञपतिंजगत्पतिम् १४

श्यामवर्णाअवदातानिर्मलाश्च अवदातःसितेगौरेशुद्धइतियादवः । अतस्तइंद्रनीलवन्निर्मलाः दशदोषविनिर्मुक्तःश्यामइंद्रमणिःस्मृतइतिवा । शतपत्रंपद्मं सुष्ठुरुक्प्रभायेषांतेसुरुचः सुष्ठुपेशःसौंदर्यंयेषांतेसुपेशसः मृदुपिंडश्चपेशःस्यादितिवचनात् सुकुमारतरशरीराइतिवा उन्मिषंतश्चक्षुष्मंतःमणिप्रवेका रत्नश्रेष्ठा येषुतेतथा तेचनिष्कहेमनिर्मितावक्षोलंकारायेषांतेतथा निष्कोस्त्रीहेम्निदीनारेसाष्टेकर्षशतेपले । वक्षोविभूषणेकर्षइति । सुवर्चसः सुतेजसः । अनेनसारूप्यादिभाजोमुक्ताअपिसंतीत्युक्तंभवति ११ पुनरपितंलोकंविशिनष्टि । प्रवालेति योलोकोमहात्मनां भ्राजिष्णुभिर्लसद्विमानावलिभिःसर्वतोविराजतइत्यन्वयः प्रवालवत्वैदूर्यवन्मृणालवद्वर्चःप्रभायेषांतेतथा परिस्फुरंतःकुंडलमौलयःकुंडलानिमौलयश्चकुंडलमौलयस्तेषांमालाःपंक्तयोयेषांसंतीतिपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः तेषां । परिस्फुरंतिकुंडलानिमौलयःकिरीटानिमालास्रजश्चयेषांसंतीतितेतथातेषामितिवा १२ तत्रदृष्टांतमाह सविद्युदिति १३ प्रेंखंस्थितायारत्नदोलामास्थितायाविभूतयस्ताभिर्विभूतिभिःस्वमूर्तिभिःसह । कुसुमाकरोवसंतस्तस्यानुगभृंगकोकिलादयस्तदाकारयिताब्रह्मादयस्तैर्विगीयमानाप्रियस्यभर्तुःकर्माणिगायतीति प्रयोजकपुरुषदर्शनंविनालोकमात्रदर्शनेनकिमस्यप्रयोजनमत्राह ददर्शेति तत्रैवंविधेश्वेतद्वी

१ यत्तदित्यादयःशब्दाःपंचम्यंताःप्रकीर्तिताइतितात्पर्यानुसारेणव्याख्यानम् ।

पाभिधेलोकेमुक्तसभामध्येमुक्तैःसेव्यमानमात्मनोबंधकशक्तिप्रवर्तनंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनशयानंलक्ष्मीकांतंददर्शेत्यन्वयः अनेनमुक्त्वात्ममायामित्यस्यपरिहारोऽप्युक्तोभवति मुक्तश्चपार्षदैःपूर्वैर्ब्रह्माद्यैश्चैव
संयुतं । ब्रह्माददर्शतपसाभगवंतंहरिंप्रभुमित्यनेनब्रह्मासगुणंब्रह्मददर्शेत्येतन्निरस्तं । सतःशोभनस्यभावःसत्त्वंतेनयुक्ताःसात्त्वतास्तेषांसात्त्वतांपातिंतदुक्तं सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्त्वतामताइति १४
विभुंसर्वगतमिति अनेनपरिच्छिन्नरूपमत्रोच्यतइतिनिरस्तं विभुःसर्वगतेपत्यौचंद्रेरात्रिकुबेरयोरिति दृगासवैःनेत्राभ्यांयानिदर्शनानितान्येवामृतानितैः दृक्स्त्रीस्याद्दर्शनेबुद्धौनेत्रेद्रष्टरिचत्रिष्विति । प्रसन्नेन
हासेनारुणाभ्यांसहितमाननंयस्यसतथातम् १५ किरीटिनंकुंडलिनमित्यस्यइन्प्रत्ययस्यमतुबादित्वादयमिन्नित्ययोगार्थः । भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयइ
तिवचनात् । वक्षसिस्थितयालक्षितमित्येतल्लक्षणंहरेरेवेत्यभिप्रायेणोक्तं नारायणत्वनिर्णयायलक्षणांतरमाह वृतमिति चतुःषोडशपंचशक्तिभिर्वृतं इच्छाज्ञानाक्रियाबलाख्याभिः प्रह्वीसत्येशानानुग्रहा
ख्याभिः आत्मांतरात्मापरमात्माज्ञानात्माख्याभिरितिचतुःशक्तिभिर्वृतं मोचिकासूक्ष्मासूक्ष्मामृताज्ञानामृताप्यायिनीव्योमरूपिण्यनंताणिमामहिमालघिमाप्राप्तिप्रकाशेशित्वप्राकाम्याख्याभिःषोडशश
क्तिभिश्चवृतं । वासुदेवादिदामोदरांताभिःषोडशशक्तिभिश्चवृतं । तथापंचांगाभिधाभिर्विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगवशित्वाख्याभिःपंचशक्तिभिश्चपरिवृतं । मोचिकाचैवसूक्ष्माचतथासूक्ष्मापरामृता । ज्ञा
नामृताप्यायिनीचव्यापिनीव्योमरूपिणी । अनंताचैवसंप्रोक्तामोचिकाद्याश्चशक्तयः । इतिवायुप्रोक्ते । इच्छाद्यामोचिकाद्याश्चअणिमाद्याश्चशक्तयइत्यादेः १६ युक्तमित्यनेनस्वरूपभूतानभवंतीतिनाशं

सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुम् ॥ भृत्यप्रसादाभिमुखंदृगासवैःप्रसन्नहासारुणलोचनाननम् १५ किरिटिनंकुंडलिनंचतुर्भु
जंपीतांशुकंवक्षसिलक्षितंश्रिया ॥ अध्यर्हणीयासनमास्थितंविभुंवृतंचतुःषोडशपंचशक्तिभिः १६ युक्तंभगैःस्वैरितरत्रचाध्रुवैःस्वएवधामन्रममाणमी
श्वरम् ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतांतरोहृष्यत्तनुःप्रेमभराश्रुलोचनः १७ ननामपादांबुजमस्यविश्वसृग्यत्पारमहंस्येनपथाधिगम्यते १८ तंप्रीयमाणंसमुप
स्थितंकविंप्रजाविसर्गेनिजशासनार्हणम् ॥ बभाषईषत्स्मितशोचिषागिराप्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयाहंतो
षितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया ॥ चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनाम् २० वरंवरयभद्रंतेवरेशंमाभिवांछितम् ॥ सर्वश्रेयःपरिश्रामःपुंसांमद्द
र्शनावधिः ॥ २१ ॥

कनीयं योगशब्दस्यसंनहनेवृत्तेः सत्स्वरूपाश्चशक्तयइतिच इतरत्रपुरुषांतरेष्वध्रुवैरनित्यैःस्वैःस्वरूपैर्भगैरैश्वर्यादिभिश्चयुक्तं । स्वएवधामन्स्वरूपानंदएवरममाणंनान्यत्रेत्येवशब्दार्थः ब्रह्मैवंविधमी
श्वरंददर्शेतिपूर्वत्रान्वयः तस्यहरेर्दर्शनाद्उद्भूतेनाह्लादेनपरिप्लुतमार्द्रीभूतमांतरंयस्यसतथाहृष्यंतीरोमांचंकुर्वतीतनुर्यस्यसतथा प्रेमभरेणाश्रुपूर्णेलोचनेयस्यसतथा १७ यत्पादांबुजंपारमहंस्येनपरमहंस
संबंधिनापथाज्ञानमार्गेणाहिंसादिधर्मजन्येनाधिगम्यतेज्ञायते १८ प्रीयमाणंहृष्यंतंकविंब्रह्माणं आदिकवयइत्युक्तेः । कविर्यःपुत्रःसईमाचिकेतेतिश्रुतेश्च । ईषद्भाषेइत्यनेनशब्दतोल्पत्वमर्थतोगुरुत्वंद्यो
त्यते । प्रकृत्यामितभाषिणइतिवचनात् । करेस्पृशन्नित्यनेनप्रीतमनस्कत्वंप्रकाशयति । मनसिप्रसन्नेतदितरेंद्रियाणांप्रसन्नत्वंकिंवक्तव्यमित्यर्थः १९ आंतरींअंतःकरणप्रीतिंवाचोद्गलयति त्वयेतिकिंध
नादिनेत्यतउक्तं तपसेति किमर्थेनेत्यतउक्तंसिसृक्षयेति । अनुपचितांगोपांगेनइसतउक्तं चिरमिति अहंनतपोमात्रेणतुष्यामिकिंतुत्वादृशानामविकारिणामेवेतिभावेनाह दुस्तोषइति २० स्वतुष्टिफलमाह
वरमिति पुंसांसर्वश्रेयःपरिश्रामः तपआदिसर्वकल्याणानांपरिश्रामःपरिपाकोमद्दर्शनावधिर्मद्विषयावलोकएवावधिः पर्यवसानंयस्यसतथा मद्दर्शनमेवसर्वश्रेयसांफलमितियतोऽतोमद्दर्शनाख्यसर्वश्रेयः
फलवांस्त्वमिष्टंमामपादानीकृत्यवांछितंवरंवरयेत्यन्वयः तेतुभ्यंभद्रमस्त्विति वरेशमित्यनेनयाचितंदातुंसमर्थइतिद्योतयति २१

तपसःकर्तव्यत्वंश्रद्धापयति मनीषितेति यत्तद्व्यक्षरंतपइतिवचउपश्रुत्यरहसिमद्गुणालोचनरूपंपरमंतपस्त्वंचकर्थकृतवान् यन्ममलोकावलोकनंममावलोकनंचायंममनीषितस्याभिप्रेतस्यतपसोनु
मावोमहिमेत्यन्वयः २२ तपसःस्वमनीषितत्वंकथयति प्रत्यादिष्टमिति तत्रतदात्वायिकर्मविमोहितेइदंकर्तव्यमित्यजानतिसतिमयातपःकुर्विंतिप्रत्यादिष्टंत्वामुद्दिश्योक्तं तस्मान्मनीषितंतपइत्यन्वयः
त्वत्प्रसादजनकंतपएवेतिकुतोऽन्यत्किंनस्यादितितत्राह तपइति हृदयंप्रियं प्रियंहृदयमुद्रिक्तंकांतमित्यभिधीयतइति । तदुपपादयाति साक्षादिति अहंसाक्षात्तपस आत्माज्ञानात्मेतियस्मात् २३
तस्मादिदंतपसैवसृजामि । पदार्थविषयाशेषविशेषज्ञानाभावेतदनुपपत्तेः उपसंहराति वीर्यमिति वीर्यमाहात्म्यं । जडोपचितज्ञानत्वात्सुतरामितरेषां । इदंतुनताहशमतोदुस्तरमित्यर्थः। कायक्लेशसा
ध्येनतपसासृष्ट्यादिकंचेद्धरेरपिक्लेशित्वमापद्यतइत्याशंका तपःप्रियंसदाविष्णोस्तपसैवाप्यतेहरिरित्यादिनापरिहृतेतिज्ञातव्यं साक्षादात्मावीर्यमितिकथनाच्च नाहिपूर्णानंदस्यहरेःक्लेशात्मकत्वंयुज्यते
तस्मात्तपःशब्देनज्ञानमेवोच्यतइत्यर्थः २४ वरमादास्यतोब्रह्मणोहरिंप्रतिविज्ञापनप्रकारमाह भगवन्निति भगवतावरंवरयेतिमांप्रतियदादिष्टंतद्विडंबनंमन्ये तथाहि सर्वभूतानांहृदयगुहामध्यक्षोऽव
स्थितोभगवानप्रतिरुद्धेनाप्रतिहतेनज्ञानेनसर्वेषांचिकीर्षितंवेद हियस्मात्तस्मान्मच्चिकीर्षितमपिवेत्त्येव २५ तथापिवरंवरयेतित्वदाज्ञाकर्तव्यतयावरंयाचइतिविज्ञापयति अथापीति नाथमानाययाच

मनीषितानुभावोऽयंममलोकावलोकनम् ॥ यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः २२ प्रत्यादिष्टंमयातत्रत्वयिकर्मविमोहिते ॥ तपोमेहृदयंसाक्षादात्माहं
तपसोनघ २३ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः ॥ बिभर्मितपसाविश्वंवीर्यंमेदुस्तरंतपः २४ ब्रह्मोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितोगुहाम्
॥ वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षितम् २५ अथापिनाथमानायनाथनाथयनाथितम् ॥ परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २६ यथात्ममायायोगे
ननानाशक्त्युपबृंहितः॥ विलुंपन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना २७ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते॥ तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयिमाधव
२८ भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः ॥ नेहमानःप्रजासर्गंबध्येयंयदनुग्रहात् २९ यावत्सखासख्युरिवेशतेकृतःप्रजाविसर्गेविभजामिभोजनम् ॥
अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोजमानिनः ३०

मानाय नाथितंयाचितं तंवरं नाथयसमर्थय नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःष्वितिधातुः । कोसौचित्तीकृतोवरइतितत्राह परावरेति अरूपिणःप्राकृतरूपरहितस्यतवचिदानंदाद्यात्मकवैराजाख्यंपरं
रूपंसनवावरणांडाख्यमवरमपरंरूपमितिद्वेपरावरेरूपेयथायेनप्रकारेणजानीयांतथातद्विषयांमनीषांमयिधेहि आधेहीत्यन्वयः तुशब्देनतेचरूपेसत्येइत्यवधारयतिद्वेवावब्रह्मणोरूपइतिश्रुतिसिद्धत्वा
त् । अनेनकार्यकारणरूपेव्यावर्तयति २६ किंच यथोर्णनाभिर्लूताकीट ऊर्णामूर्णुतेसृजतेबिभर्तिच ऊर्णामंडलमध्येक्रीडति अथवात्मन्येवलुंपातितथात्ममायायोगेनस्वरूपेच्छायोगेनाऽवियोगिन्या
श्रियाचजगत्सृजन्नात्मना स्वभावेनात्मानमवतारंगृह्णन्बिभ्रत्पालयन्विलुंपन् क्रीडसिच यथातथाचतद्विषयांमनीषांधेहीति नानाशक्त्युपबृंहितोऽमोघसंकल्पइत्याभ्यामूर्णनाभेर्हरेर्वैशिष्ट्यंदर्शयति
२७ २८ ताहशमनीषाप्रयोजनमाह भगवच्छिक्षितमिति यदनुग्रहाद्यस्यामनीषायाआनुकूल्येनग्रहणादतंद्रितोऽहंभगवताशिक्षितंकरवाणियथयदनुग्रहाच्चप्रजासर्गमीहमानःकुर्वाणोनबध्येयं ताहशीं
मनीषां यस्यभगवतोनुग्रहाच्चनबध्येयंतेनभगवताशिक्षितमेवकरवाणीतिवरांतरप्रार्थनंवा २९ इदानींबंधमूलाहंकारनाशंप्रार्थयतेइत्याह यावदिति ईशयथासखाराजादिःस्वोक्तकारिणःसख्युर्ज
नपदाद्यधिकारंददाति तथातेत्वयाप्रजाविसर्गेकृतोऽधिकृतोऽविक्लवस्त्वत्प्रसादादैन्यहीनस्तेतवपरिकर्मणिजगत्सृष्ट्यादिशुश्रूषाकर्मणिस्थितोऽहंयावत्क्षुद्रादिप्रजानांत्वदाज्ञयातवेदंपदंतवायंभोगइत्यादि

रूपंभोजनंविभजामिविभज्याविभज्यददामि तावन्मच्छतायुःपर्यंतमजमानिनः आत्सर्वविलक्षणात्त्वज्जातोऽहमित्याभिमानवतोमेसमुन्नद्धमदःसमुत्पन्नोहंकारोजगतःस्रष्टाहमित्यादिलक्षणोमाभूदित्यन्वयः।
भोस्वामिन्यथासख्युर्व्यापारेऽधिकृतःसस्वातात्पर्यात्तत्कार्यंकरोति तथाहमपित्वत्प्रजासर्गेऽधिकृतोयावज्जन्यतइतिजनोजन्यपदार्थस्तंविभजामि सुरनरतिर्यगादिरूपेणोत्पादयामि तावत्समुन्नद्धमदो
माभूदितिवा ३० यत्किंचित्पृष्टंयःकश्चित्परिहारइत्यतःपरावरेइतिप्रार्थितवरदानप्रकारंवक्ति ज्ञानमिति नियतमुक्तिप्रापकेणस्वबिंबविषयेणविज्ञानेनसमन्वितंमेस्वरूपविषयंसरहस्यमुपनिषत्सं
वादसहितंयज्ज्ञानंतस्यज्ञानस्ययदंगंचतन्मयागदितंगृहाणेत्यन्वयः उपनिषदोबाह्यार्थरूपंचेदिदमनुपादेयंस्यादित्यतउक्तं परमेति ज्ञानंशास्त्रार्थविषयम् विज्ञानंस्वानुभवइत्यपव्याख्यानंगदितमित्य
नेनसूचितयायेनयेनयथाज्ञात्वानियतंमुक्तिराप्यते। तद्विज्ञानमितिमोक्षंज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिस्मृत्यानिरस्तम् ३१ यथात्ममायायोगेनेतियाचितवरप्रदानप्रकारमाह यावानिति देशकालव्याप्त्याया
वाननंतपरिमाणोपेतोऽहं यथाभावोयादृशसत्त्वावान्निरुपाधिकसत्त्वोपेतः यद्रूपगुणकर्मकः यादृशावतारः यादृशगुणः यादृशकर्माचाहंमदनुग्रहात्तेतथैवतत्त्वविज्ञानमस्त्वित्यन्वयः एवशब्देनसोपाधि
करूपंव्यावर्तयति ३२ ज्ञानोपदेशप्रकारमाह अहमिति अग्रेसृष्टेःप्रागहमेवासं चशब्दात्सदसदासीत्कालप्रकृत्यादिकमभूत्तथापिप्रलयेयत्कालकर्मादिकमन्यत्हरेर्भिन्नमभूत्तत्परंस्वतंत्रंनासं किंच मायां
वृतत्वेनमदधीनमेवाभूत् पश्चात्सृष्ट्यनंतरंस्थितिकालेत्वमहमेतज्जगच्चासीरासमासीत् फलितमाह यइति स्थितिकालेभोक्ताहंकर्ताहंइतिस्वातंत्र्यप्रतीतेः सृष्टेःप्राक्लयानंतरंचास्यजगतःस्वातं
त्र्यंस्यादितिचेन्नतत्प्रतीतेःबुद्धिमोहमूलत्वात् तदुक्तं विष्णोरधीनंप्राक्सृष्टेस्तथैवप्रलयादनु। अस्यसत्त्वप्रवृत्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते। स्वातंत्र्यंस्थितिकालेतुकथंचिद्बुद्धिमोहतः। प्रतीयमानमपितुतस्मा

श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितम् ॥ सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया ३१ यावानहंयथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः ॥ तथैवतत्त्ववि
ज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात् ३२ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् ॥ पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोऽस्म्यहम् ३३ ऋतेऽर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचा
त्मनि ॥ तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासोयथातमः ३४ यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३५ एतावदेव
जिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३६

न्नैवेतिगम्यतामित्यादि। अनेनकालत्रयेऽपिस्वतंत्रोहंत्वदादिकंसर्वंमदधीनमेवेत्युक्तंभवति ३३ अस्वतंत्रस्यप्रकृत्यादेःस्वरूपमुपादिशतीत्याह ऋतेर्थमिति यद्वस्तुआप्तकामस्यममार्थंप्रयोजनमृतेसर्वत्रवेदादि
षुप्रतीयेत यच्चात्मन्निमयिबाधकंनप्रतीयेत नहीश्वरस्यजीवप्रकृतिभ्यामर्थोबाधश्चास्तः तत्प्रकृत्यादिवस्तुआत्मनःपरमात्मनोमायांविद्यादित्यन्वयः । मायेति नेंद्रजालमुच्यते। किंतु जीवप्रकृतीएवेत्याह
यथेति यथायथार्थत्वेनैवसत्यत्वेनैवप्रतीयमान आभासोममप्रतिबिंबभूतोजीवोयथायथार्थत्वेनैवतमोग्लानिहेतुर्मूलप्रकृतिश्चमायेत्युच्यते। मुख्यतोविष्णुशक्तिर्हिमायाशब्देनभण्यते उपचारतस्तुप्रकृतिर्जी
वश्चैवहिभण्यतइतिवचनात् एतदुक्तंभवति यथाछत्रधराद्यारथस्थाअपिरथिनोनोच्यंतेतथाजीवप्रकृतिकर्मकालाःसदामयिवर्तमानाअपिजीवेन जीवनाभावात्प्रकृत्याबंधाभावात्कर्मणाफलाभावात्कालतः
परिणामाभावाच्चमयिस्थिताइतिनोच्यंते सर्वपरेस्थितमपिनैवतत्रेतिभण्यतइत्यादेरिति ३४ भगवान्स्वव्याप्तिंसोदाहरणामुपादिशतीत्याह यथामहांतीति यथामहांतिपंचभूतानिउच्चावचेषुभूतेषुस्वकार्य
शरीरेषुप्रविष्टा निवर्तंते ततोऽप्यधिकरूपाप्तिसद्भावात्तेष्वप्रविष्टानिच तथाहमप्यनंतदेशकालव्यापीतेषुभूतेषुप्रविष्टस्तेभ्योबहिरपिस्थितत्वात्तेषुनप्रविष्टश्च यथामहांतिभूतानिशरीरेषुबहिस्तथेत्यादेः ३५
उक्तव्याप्तिस्फुटीकरणपूर्वकमुपदेशमुपसंहरति एतावदिति यद्वस्तुसर्वत्रसर्वदेशेसर्वदासर्वस्मिन्कालेचान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यवस्त्वन्वितानन्वितदेशकालस्वरूपाभ्यांव्याप्तंस्यादेतावदेवमत्स्वरूपमात्मनः
परमात्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनात्वयाजिज्ञास्यंविचार्यंस्यादित्यन्वयः अनेनवस्त्वंतरसद्भावासद्भावरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसर्वदेशकालयोरेकप्रकारेणगुणक्रियाभिव्याप्तमितिविचार्यमित्युक्तंभवति ३६

नेहमानइति प्रार्थितंवरंददानीत्याह एतन्मतमिति ३७ तिरोधानातिरोधानेअपिस्वेच्छाधीनेइतिज्ञापयन्हरिःस्वस्वरूपंतिरोधत्तइत्याशयेनाह संप्रदृश्येति अजनोजनमरहितोजनविरुद्धलक्षणो वा हरिर्जनानांरुद्रादीनांसकाशात्परमेष्ठिनउत्तमस्यहिरण्यगर्भस्ययद्रूपंप्रादर्शयदात्मनस्तद्रूपंतस्यविरिंचस्यपश्यतःसतोन्यरुणदित्यन्वयः ३८ भगवतींद्रियाविषयादंतर्हितेसतिविरिंचेनाकिंकृतमत्रा हांतर्हितइतिं इंद्रियार्थइंद्रियविषयस्तस्मादंतर्हितायबाह्येंद्रियग्राह्यरूपरहितायेत्यर्थः सर्वभूतमयःसर्वभूतप्रधानः । सर्वस्यापिप्रधानत्वात्ससर्वमयइर्यतइति ३९ सदास्वेष्टदेवतांसेवमानोऽपि पुमान्विशेषप्रयोजनप्राप्तौविशेषतस्तदुपास्तिंकुर्यादितिन्यायंदर्शयितुंविरिंचस्यापिशेषोपास्तिमाह प्रजापतिरिति धर्मपतिः संपदिविपदिवातत्तद्विशेषकार्यप्राप्तौतत्तद्योग्यानुष्ठानंकर्तव्यमितिधर्मस्यपाल कः प्रजानांभद्रान्वेषणंनस्वार्थइत्यतउक्तं स्वार्थेति तदपिस्वप्रयोजनमितिमनीषयामुक्तोसुखोद्रेकार्थत्वादित्यर्थः । अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यंदयार्जवं । क्षमाधृतिर्मिताहारःशौचंचैतेयमादश । तपः संतोषआस्तिक्यंदानमीश्वरपूजनं । सिद्धांतश्रवणंचैवह्रीर्मतिश्चजपोव्रतं । एतेतुनियमाःप्रोक्तास्तान्सर्वांश्चपृथक्शृणिवत्यादियोगशास्त्रे ४० रिक्थंपित्र्यंधनमाददतइतिरिक्थादाःपुत्रास्तेषांमध्येनारदोति

एतन्मतंममातिष्ठपरमेणसमाधिना ॥ भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३७ श्रीशुकउवाच ॥ संप्रदृश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनः ॥ पश्यत स्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३८ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः ॥ सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३९ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमा न्यमान् ॥ भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ४० तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः ॥ शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४१ मायांवि विदिषुर्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः ॥ महाभागवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत् ४२ तुष्टंनिशम्यपितरंलोकानांप्रपितामहम् ॥ देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्मा नुपृच्छति ४३ तस्माइदंभागवतंपुराणंदशलक्षणम् ॥ प्रोक्तंभगवताप्राहप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४४ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ॥ ध्यायतेब्रह्मपर मंव्यासायामिततेजसे ४५ यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम् ॥ यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्चकृत्स्नशः ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्विति यस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥

शयेनप्रियः ४१ मायांजगत्स्रष्टृत्वादिमाहात्म्यंविविदिषुर्ज्ञातुकामः । मायेशयाऽन्येषांमाहात्म्यानांपतेः । मुख्यतोविष्णुमाहात्म्यंमायाशब्दोदितंभवेत् । प्रधानत्वाच्चमातृत्वान्मेयत्वंचैवतस्यहीति ४२ पितृतोषणप्रयोजनमाह तुष्टमिति ४३ भगवतास्वस्यप्रोक्तंभूतंसत्तावत्सत्यंजगत्करोतीतिभूतकृत् ४४ नारदस्येतिसंकल्प्यवर्णयेतिस्वपित्राज्ञापालनप्रकारमाह नारदइति मुनयइत्यादिविशेषणे भ्योव्यासस्यसार्वज्ञादिप्रतीतेर्नारदादिभ्यःश्रवणंमोहनार्थमितिज्ञातव्यम् तदुक्तं । हरिर्व्यासादिरूपेणसर्वज्ञोपिस्वयंप्रभुरित्यादि ४५ अधुनापरीक्षित्प्रश्नपरिहारायश्रीभागवतव्याख्यानंपृथक्पृथक्प्र श्नप्रतिवचनंचप्रतिजानीते यदुतेति यत्पुराणपरिज्ञानंप्रत्यहंत्वयापृष्टस्तद्व्यासकृतंभागवतपुराणंतवोपाख्यास्येतत्पुराणंव्याकुर्वन्प्रथमतःसर्वेशत्वाद्विराडाख्यविरिंचस्थितत्वात् वैराजपुरुषाख्यहरेरि दंविश्वंयथासीत्तथोपाख्यास्येउताऽथान्यान्प्रश्नांश्चकृत्स्नशोव्याख्यास्येइत्यन्वयः श्रीभागवतप्रथमकथानारायणोद्भूतविराडभिधविरिंचस्थहरेरधिदेवादिसर्वजगत्स्रष्टिरुतापीतिवा उतात्पर्यविकल्पयो रित्यभिधानम् ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेध्वजपध्वजकृतटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ शृणोतिनारदादिभ्योमोहायैषांप्रसिद्धयेइतिशेषतात्पर्यं ।

अस्मिन्नध्यायेवैराजाख्यहरेःसकलजगत्सृष्टिःप्रपंच्यते तत्रादौभागवतपुराणंदशलक्षणमित्युक्तं दशलक्षणानिकथयतीत्याह अत्रेति अत्रश्रीभागवतेसर्गादिदशलक्षणानिप्रतिपाद्यंतइतिशेषः १ मु
क्तामुक्तप्रपंचाधारस्यदशमस्यहरेर्माहात्म्यवर्णनस्यावश्यापेक्षितत्वात्सर्गादिनवानांवर्णनंकोपयुज्यतइतितत्राह दशमस्येति महात्मानोब्रह्मादयइहपुराणेदशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंसर्गादिनवानांलक्षणं
वर्णयंतीत्यन्वयःअनेनार्थात्ब्रह्मज्ञानलब्ध्यर्थत्वमुक्तंभवति अत्रकिंप्रमाणमत्राह श्रुतेनेति अंजसामुख्ययावृत्त्यानंतवेदार्थसंवादेनेत्यर्थः ब्रह्मणःसर्वगुणपूर्णत्वसर्वोत्तमत्वादिज्ञानार्थत्वेनतदुपयोगात्त
ल्लक्षणकथनंयुक्तमितिभावः २ तत्रप्रथमंसर्गंलक्षयति भूतेति सृष्टिकालेपरब्रह्मणःसकाशाज्जाताद्गुणवैषम्यात्तन्नामकान्महत्तत्त्वादहंकारद्वाराभूतमात्रेंद्रियधियांपंचमहाभूतानांशब्दादितन्मात्राणां
श्रोत्रादिदशेंद्रियाणांधियोबुद्धेश्चांडपर्यंतंपज्जन्म सःसर्गउदाहृतइत्यन्वयः । विसर्गंलक्षयति विसर्गइति पौरुषोविसर्गःस्मृतइत्यन्वयः अंडांतर्गतपुरुषनाम्नोहरेर्भूतानांयद्विविधंजन्मसविसर्गःस्मृ
तःशास्त्रांतरोक्तइतिशेषः तदुक्तं महदाद्यंडपर्यंतःसर्गोंडेब्रह्मणस्तुयः । अनुसर्गइतिप्रोक्तःपौरुषश्चेतिकथ्यते । किंचपंचभूतसमूहेनजातःपुरुषोजीवःतद्विषयसर्गःपौरुषःसर्गइत्युच्यतेअत्राप्युक्तंस्मृतिःप्रमा
णं पंचभूतसमूहेनजातःपुरुषउच्यते । अंडांतर्हितजातानांनानाजीवानांसात्त्विकादिस्वभावानांव्यक्तिस्तेषुजीवेषुतैजसाप्यादिकार्यापेक्षयाभूतानांबहुत्वात्भूयस्त्वाच्चथाचभूतानांकाठिन्यादिस्वभावव्यंज
कत्वेनकृतार्थत्वाज्जीवतत्त्वमेकस्माद्भूतसमूहाज्जातत्वादेकजमित्युच्यते । बहुत्वाच्चत्रभूतानांतावत्त्वाच्चत्वमेकजमितिच ३ स्थानंलक्षयति स्थितिरिति वैकुंठस्यहरेर्दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहलक्षणोविज

श्रीशुकउवाच ॥ अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः ॥ मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् ॥ वर्णयंतिम
हात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ॥ ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्र
हः ॥ मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ॥ पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानु
शयनमात्मनःसहशक्तिभिः ॥ मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६ आभासश्चनिरोधश्चयतस्तत्र्ययमीयते ॥ सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मे
तिशब्द्यते ॥ ७ ॥

यःस्थितिरित्युच्यतइत्यन्वयः तस्यवैकुंठस्यानुग्रहोऽनुकंपिताप्रसादविशेषःपोषणमित्युच्यते तत्सद्भक्त्यैकविषयत्वात्पूर्वस्माद्विशेषः मन्वंतरंलक्षयति मन्वंतराणीति सद्धर्मामन्वंतरेषुसत्तांधारकाध
र्माःमन्वंतराणीत्युच्यंते ऊतीराह ऊतयइति नानाजीवानामनादिकर्माणितत्संस्कराश्चनानासृष्टिहेतुभूताऊतयइत्युच्यंते ४ ईशानुकथामाह अवतारेति हरेर्मत्स्याद्यवताराणामनुचरितमस्यहरे
रनुवर्तिनांब्रह्मादीनांपुंसामनुचरितंचनानाख्यानोपबृंहिताविविधेतिहासपूर्णाईशकथेत्युच्यते ५ निरोधंलक्षयति निरोधइति आत्मनइतिजातावेकवचनम् अस्यात्मनोजीवसमुदायस्यानभिव्यक्त
स्वरूपेच्छादिशक्तिभिः सहश्रीविष्णुमनुप्रविश्यानुशयनंस्वापोनिरोधइत्युच्यते अनुप्रविश्यपरमंजीवस्यशयनंतुयत् । सहैवशक्तिभिःस्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैरित्यादेः मुक्तिंलक्षयति मुक्तिरिति अन्य
थारूपंप्राकृतवैकृतसूक्ष्मस्थूलेंद्रियादिकंहित्वा केवलचिदानंदात्मकेनस्वरूपेणव्यवस्थितिर्विशेषेणावस्थानंमुक्तिरित्युच्यते ६ आश्रयस्वरूपंलक्षयति आभासइति यतोयस्माज्जगतआभासोमुख्य
गौणवृत्त्यासृष्टिश्चशब्दात्स्थितिर्निरोधश्चभवति तत्त्रयमपि यदाधारतयाईयतेवेदादिषुज्ञायतेसआश्रयइत्युच्यते किंनामधेयोऽयमितितत्राह परंब्रह्मेति मुक्त्यावृत्त्यर्थपरमात्मेति सृष्टिस्थित्य
प्ययाभासायद्वलाद्यत्रचस्थिताइत्यादिनालक्ष्यतइत्यर्थः ७

प्रकारांतरेणाश्रयंलक्षयिष्यन्नाध्यात्मिकादिभगवद्रूपैक्यकथनपूर्वकंजीवानामीशतंत्रतामाह आध्यात्मिकइति आध्यात्मिकःशरीरसंबंधिषुचक्षुरादिषुतत्प्रेरकत्वेनास्थितःपुरुषोविष्णुः सोऽसावेवाधि
दैविकआधिदैवेष्वादित्यादिषुस्थितः यस्तत्राधिभूतेषुघटादिपदार्थेषुस्थित्वातयोरुभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोश्चक्षुःप्रकाशयोर्विच्छेदः सम्यक्निश्चायकोविष्णुराधिभौतिकोहिस्मृतइत्यन्वयः ८ हे
त्वर्थवाचिनाहिशब्देनसूचितहेतुंव्यनक्ति एतादिति एतेषांत्रयाणांमध्येएकतमाभावे चक्षुराद्यभावे प्रकाशाभावेवा तद्विषयघटादिपदार्थाभावेवानोपलभामहेघटादिविषयामुपलब्धिंज्ञानंनाप्नुमइतिय
दायस्मात्तस्मात्ज्ञानस्वातंत्र्याभावात् सर्वेवयमस्वतंत्राइत्यर्थः ननुकोऽसौज्ञानेस्वतंत्रइतितत्राह त्रितयमिति तत्रतेषामस्वतंत्राणांजीवानांमध्येयोऽध्यात्मादित्रितयंवेदसआत्माविष्णुराश्रयइत्यन्वयः
नन्वन्यदैवंविधंज्ञानमस्तुनसुषुप्त्यादावित्यस्येदमेवोत्तरम् तत्रसुषुप्त्यादावपींद्रियप्रकाशविषयाननपेक्ष्यैवयोजीवानांसर्वस्वरूपज्ञानेनैववेत्ति सआत्माश्रयइति ननुप्राणस्याप्येतत्त्रयापेक्षाभावेनज्ञानसं
भवात् प्राणावाएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेः श्रियोपिनित्यमुक्तत्वान्मुक्तानांनिर्देहकत्वाच्चकथमेतल्लक्षणंलक्ष्यंव्यावर्तयतीतितत्राह स्वाश्रयाश्रयइति मुक्ताश्रयाणांरमामुख्यप्राणादीनांस्वाश्रयाणा
माश्रय आधारोऽनेनस्वातंत्र्येणप्रतीयमानंसर्वज्ञत्वंलक्षयन्लक्ष्म्यादिभ्योलक्ष्यंव्यावर्तयतीत्युक्तंभवति सुप्त्यादावीश्वरस्यसर्ववेत्तृत्वंच स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिसिद्धम्
९ एवंपुराणलक्षणमभिधायाधुनाविराडाख्यावीरिंचोत्पत्तिंविवक्ष्यन्प्रथमतस्तत्स्रष्टृपुरुषाख्यहरेरवतारकथनपूर्वकमस्यसृष्टिमाह पुरुषइति यदासपुरुषःसृष्टैस्तत्त्वैःसहांडंप्रविश्याविनिर्भिद्यविभज्याविनिर्गतः

अध्यात्मिकोऽयंपुरुषःसोऽसावेवाधिदैविकः ॥ यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एतदेकतमाभावेयदानोपलभामहे ॥ त्रितयंतत्रयोवेदस
आत्मास्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोंडंविनिर्भिद्ययदासौसविनिर्गतः ॥ आत्मनोयनमन्विच्छन्नपोस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रप
रिवत्सरान् ॥ तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच ॥ यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एकोना
नात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः ॥ वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः ॥ पुनस्तत्पौरुषं
वीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४

प्रकाशितःपुरुषाभिधएवप्रादुर्भूतस्तदात्मनएवदीपाद्दीपांतरवत्रूपांतरेणशेषपर्यंकेशयनायायनमाश्रयमन्विच्छन्नित्यशुचिःसभगवानात्मनोऽयनभूताःशुचीःस्वपूजासाधनयोग्याअपोस्राक्षीदित्यन्वयः ।
अंडंप्रविष्टोयोविष्णुःसोऽडंभित्त्वाप्रकाशितइत्यादेः १० ततःकिंतत्राह तास्विति स्वसृष्टासुतास्वप्सुसहस्रपरिवत्सरानवात्सीदितियत् तेननारायणोनामाभूदित्यन्वयः ननुअनेनायनमप्स्वासेतिअबयनइ
तिवाजलायनइतिचांतरेणनारायणइतिनामकथमत्राह यदिति अनाशात्पुरुषोनरस्तदुद्भवाआपोनाराइतियद्यस्मात्तानाराअयनंयस्यसनारायणइति सोपोसृजत्ततोनारानरोऽनाशात्परायतइतिच ११
हरेरियंसृष्टिःस्वाधीनसाधनांतरसहकृतेत्याशयेनाह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि १२ ब्रह्मांडस्यांतस्त्रैविध्यमपिश्रीनारायणेनैवकृतमित्याह एकइति जलेशेषपर्यंकेशयानएकोनाराणएवस्वसृष्टतत्तद्वस्तु
नियामकतयांतर्यामिरूपैर्नानात्वंबहुत्वसंख्यागोचरत्वमाप्तुमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितोदेवोलीलालोलोहिरण्मयंस्ववीर्यमंडंमाययास्वेच्छयांतस्त्रिधाव्यधात् तत्तन्नियामकत्वेनबहुत्वमाप्नुमीश्वर
इत्यादेः किंच हिरण्मयंपूर्णसुखंशतानंदवीर्यंस्वरेतोरूपंत्रिधाव्यसृजदित्यन्वयः अंतःस्थितहरेःकामादंडेब्रह्मतनोर्जनिरित्यादेः १३ अंडांतस्त्रैविध्यप्रकारंकथयति अधिदैवमिति प्रभुरितित्रिधाव्यसृज
दितिशेषः हरिवीर्यरूपस्यविराजोपित्रैविध्यमस्तीतिकथयति पुनरिति पुनर्यथातत्पौरुषंपुरुषाख्यस्यहरेर्वीर्यंविराण्नामब्रह्मात्मकंजातंत्रिधाभिद्यतइतित्रिविधमभवत् तथाशृण्वित्यन्वयः १४

तद्वैविर्ध्यंविवृणोति अंतरिति विराडाख्यब्रह्मशरीरेंतराकाशेविचेष्टतःपुरुषस्यहरेरोजःसहोबलंपराभिभवसहनस्वेच्छाकरणशक्तयोजाज्ञिरे ततस्तेभ्यओजआदिभ्योमहान्प्राणोमुख्यप्राणोजज्ञइत्यन्वयः ब्रह्मांतर्यामिहर्योजःसहोबलानुविष्टहिरण्यगर्भौजःसहोबलेभ्यःसर्वेंद्रियनायकः ओजःसहोबलात्मकोमुख्यप्राणोजातइत्युक्तंभवति एतेनचपूर्वप्रकृताध्यात्माधिभूताधिदैवानांब्रह्मस्थनारायणब्रह्मप्राणेभ्यःसृष्टिरितिज्ञातव्यं प्रागेनक्षिपतेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् १५ प्राणस्यसर्वेंद्रियप्रभुत्वंस्पष्टयति अनुप्राणंतीति पिंगलयानाड्याअपानंतमधश्चेष्टमानम् १६ इडापिंगलयोःप्राणापानचेष्टाफलमाह प्राणेनेति प्राणेनापानेनच विभोर्विरिंचस्य चतुर्मुखावयवोत्पत्तिकथनपूर्वकंतेभ्योऽध्यात्मादीनामुत्पत्तिप्रकारंप्रपंचयति पिपासतइति प्रागादौमुखंनिरभिद्यतव्यक्तमभवत् १७ मुखतोमुखे तत्रतालुनिरभिनत् जिह्वयाजिह्वेंद्रियेण १८ वाक्वागिंद्रियं । तयोर्वह्निवाचोरनंतरंव्याहृतमाभिवादनं शरीरांतस्थेनप्रस्वतिवायौदोधूयति पुनःपुनर्धुन्वतिकंपमानेसति जलेंऽडोदकेवर्तमानस्यवायुविरिंचस्यनिर्गमद्वाराभावेननिरोधःक्लेशविशेषोभूत् १९ तदनंतरंनासिकेश्वासोच्छ्वासरूपवायुनिर्गमागमद्वारेव्यक्ते वायुरित्यनेनाचापिनिरोधोनुभवसिद्धइत्याह जिघृक्षतोघ्रातुमिच्छतोधातुस्तत्रनासिनासिकायांयोनासिक्यःप्राणःसगंधग्राहीवायुर्घ्राणेंद्रियंतद्विषयोगंधश्चजातइतिशेषः २० यदासविरिंचआत्मनिनिरालोकोनिष्प्रकाशस्तदात्मानंस्वशरीरमन्यच्चदिदृक्षतस्तस्याऽक्षिणीगोलकेव्यक्तेततो

अंतःशरीरआकाशेपुरुषस्यविचेष्टतः ॥ ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानभूत् १५ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवामिवानुगाः १६ प्राणेनक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेविभोः ॥ पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ॥ ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवह्निर्वाग्व्याहृतंतयोः ॥ जलेचैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति ॥ तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्षतः २० यदात्मनिनिरालोकआत्मानंचदिदृक्षतः ॥ निर्भिन्नेअक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्यऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ॥ कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यंलघुगुर्वुष्णशीतताम् ॥ जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्नातस्यांरोममहीरुहाः ॥ तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणावृतः २३ हस्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया ॥ तयोस्तुबलवानिंद्रआदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंचिकीर्षतःपादौरुरुहातेऽभिकामिनः ॥ पद्भ्यांहव्यंस्वयंयज्ञःकर्मयत्क्रियतेनृभिः २५

ज्योतिःसूर्योरूपगुणग्रहश्चक्षुरिंद्रियंतद्ग्राह्यंरूपंचोत्पन्नमितिशेषः २१ ऋषिभिर्ज्ञानसाधनैर्वेदादिभिरृष्यादिभिर्वाबोध्यमानस्यवेदाभिबोधेविविज्ञाप्यमानस्यतस्यविरिंचस्यात्मनस्तद्विज्ञापनंजिघृक्षतःग्रहीतुकामस्यकर्णौजातौ तयोर्दिशोर्दिग्देवतागुणग्रहःश्रोत्रेंद्रियंचतद्विषयश्चशब्दः २२ वस्तुनोघटादिपदार्थस्यमृदुत्वादिगुणान्जिघृक्षतोज्ञातुमिच्छतस्तस्यात्विचेस्त्वगिंद्रियं तस्यांत्वचिरोममहीरुहास्तत्रत्वचिचांतर्बहिर्व्याप्तोऽपित्वचात्वगिंद्रियेणस्पर्शलब्धेनज्ञानेन स्पर्शगुणेनावृतोवातः स्पर्शवायुःस्पर्शश्चाभवदित्यन्वयः। गुर्वुष्णेतिछांदसः २३ उभौइंद्रियेंद्रियाभिमानिनावाश्रयौयस्यतत्तथोक्तंआदानमुपादानाहानादिकर्मच २४ गतिंगमनलक्षणंकर्म यज्ञइंद्रपुत्रःस्वयं तदभिमानी गतिश्चपद्भ्यामभूतां तथानृभिर्यद्धव्यंहविःसंबंधिहवनादिकर्मक्रियते यमुद्दिश्यसउपेंद्रोभगवान्यज्ञांतर्यामितयाभिव्यक्तइतिशेषः २५

प्रजासंततिस्तन्निमित्तायारतिस्तस्यांजातआनंदःसएवामृतंतदर्थयितुंशीलमस्येतिप्रजानंदामृतार्थिनस्तस्यविधेःशिश्नमिंद्रियस्थानं तस्मिन्शिश्नेकामानांप्रियंपरतःप्राप्यसुखसाधनं तादृशमुपस्थेंद्रियं तदुभयाश्रयंशिश्नोपस्थाश्रयंरतिःसुखंवासीत् कामानांभोगसाधनमितिवा २६ धातुर्मलंपुरीषसंज्ञमुत्सिसृक्षोस्त्यक्तुकामस्यगुदमपानद्वारंततस्तस्मिन्गुदेपायुनामेंद्रियं ततइंद्रियानंतरंमित्रनामादेवः उभयाश्रयःपायुमित्राश्रयोवा इत्यनेन मलादिकंकदाचित्तुब्रह्मलोकाभिपत्तये । आत्मनोनिर्ममेकामात्सर्वेषामभवत्तत इत्यादिवाक्यंस्मारयति२७ परकायप्रवेशप्रकारमाह आसिसृक्षोरीर्तितपुरःस्वा धिष्ठितादेहात्पुर्यामन्यास्मिन्देहेपुरितन्नामनाडीविशेषमासिसृक्षोःप्रवेष्टुकामस्य विरिंचस्येत्युपलक्षणं योगिनां नाभिद्वारमपावृतंविवृतं ततोनाभिद्वारादपानवायुस्तस्मान्मृत्युस्तदुभयाश्रयंपृथक्त्वंदे हांतरप्राप्तिलक्षणंचोत्पन्नं अत्रमृत्युर्मरणंतत्प्रापकश्चापानः इदंब्रह्मणोनकिंतुदेहिनामित्यनुसंधेयम् २८ अन्नपानानामन्नपानानिआदित्सोरादातुकामस्यविरिंचस्यकुक्षिनाड्यावभूतां अन्नजोरुधिर स्यस्थानंकुक्षिरंत्रस्थानंनाडीद्वासप्ततिभेदभिन्ना । तयोःकुक्षिनाड्योःसमुद्रानद्यश्चासन् तृप्तिःपुष्टिश्चतदाश्रयेतृप्तिःकुक्ष्याःश्रयापुष्टिर्नाड्याश्रया २९ आत्ममायांविष्णुसृष्ट्यादिमहिमानंनिदिध्यासोर्ध्या तुकामस्यहृदयंमनोनिवासस्थानमभूत् ततोहृदयान्मनोमनसश्चंद्रोऽधिदेवता संकल्पःकामश्चमनोवृत्तिविशेषावभूतां इतिशब्दोनिरुद्धग्रहणार्थः ३० त्वगाद्याःसप्तधातवःशरीरास्थितिहेतुभूताजाताइति शेषः तेषांनिदानमाह भूमीति मुख्यप्राणाभिमन्यमानजडरूपप्राणोपादानकारणमाह प्राणइति मुख्यप्राणेनाभिमन्यमानजडप्राणोव्योमांबुवायुभिःसृष्टइतिशेषः ३१ इंद्रियोपादानकारणमाह

निरभिद्यतशिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः ॥ उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम् ॥ ततःपायुस्ततोमित्रउ त्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृक्षोःपुरंपुर्यांनाभिद्वारमपावृतम् ॥ ततोपानःस्वतोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामसृक्कुक्ष्यंत्रनाडिकाः ॥ नद्यःसमुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ॥ ततोमनश्चंद्रइतिसंकल्पःकामएवच ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ॥ भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः ॥ मनःसर्वविकारात्माबु द्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया ॥ मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् ॥ अना दिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसोःपरम् ३४

गुणेति गुणाःसत्वादयः गुणकारणमाह बुद्धिरिति विज्ञानरूपिणीनिश्चयज्ञानरूपिणी ३२ ब्रह्मशरीरस्यभगवत्प्रतिमात्वंस्पष्टयति एतदिति पंचभूताहंकारतत्त्वमहत्तत्त्वप्रकृत्याख्याष्टावरणा वृतमेतत्स्थूलंविराडाख्यंब्रह्मशरीरंभगवतोनारायणस्यप्रतिमारूपंतेतवमयाव्याहृतमित्यन्वयः तदुक्तं स्थूलंभगवतोरूपंब्रह्मदेहउदाहृतम् । तत्त्वंत्रत्त्वाचेति ३३ ननुतर्हिहरेर्निजरूपंकीदृशमत्राह अतइति अतोब्रह्मणोदेहाच्चपरंविलक्षणमपिस्थूलंकिंनेत्याह सूक्ष्मतममिति सूक्ष्माणामप्यतिशयेनसूक्ष्मं अणोरणीयानितिश्रुतेःमहत्परिमाणाभावेनाचाक्षुषत्वेनभक्तानांदिदृक्षोपासनाव्यर्थेत्यतउक्तम् अव्यक्तमिति महत्परिमाणवत्त्वेऽपिस्वप्रसादमंतरेणचाक्षुषंनस्यादित्यर्थः महतोमहीयानितिश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः सूक्ष्मंशंखचक्रगदाधरमितिच अन्यस्यकस्यचिदतिशयलक्षणावि शेषणसंभवेकथमेतदित्यतउक्तम् निर्विशेषणमिति निर्गतंविशेषणमतिशयलक्षणंयस्मात्तत्तथोक्तम् अस्यकाव्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणइतिदर्शनात् एवंविधस्यापिवस्तुत्वेनघटवदाद्यंतवत्त्वंकिंन स्यादितिमंदाशंकापरिहारायोक्तम् अनादीति आदिमध्यांतशून्यम्नैतदौपचारिकमतउक्तंनित्यमिति नित्यमविनाशि नित्योनित्यानामितिश्रुतिः चाक्षुषस्वभावाभावेऽपिवागादिविषयत्वंस्यादतउक्तं वाङ्मनसोःपरमितिवाङ्मनसयोरगोचरं । सरस्वतीरुद्रोत्तमंवा ३४

मेक्षावद्गृहीतत्वेनते उभे अपि ग्राह्ये इत्याशयेनोपसंहरति अमुनीइतिस्थूलसूक्ष्मे अमुनी भगवद्रूपे मयातेतवानुवर्णिते मायासृष्टे भगवदिच्छया प्रकृत्याच विरचिते जगति येऽविपश्चितः ज्ञानदुर्बलास्तेजना उभे अपिरूपेनगृह्णंति नजानंतीत्यन्वयः ३५ मायामयेजगति त्रिपश्चितउभेकार्यकारणरूपेनगृह्णंति नांगीकुर्वंतीत्येतदपव्याख्यानंप्रत्याह सवाच्येति नामैववाचकत्वेननामरूपक्रियाअपि । वाच्यत्वेनह रिर्देवोनियामयतिचैकराट् । कर्तृत्वात्तुसकर्मासौनिष्फलत्वादकर्मकइत्यनेनव्याख्यातोयंश्लोकः निष्फलत्वात्कर्मफलानपेक्षत्वात् नन्वेकस्यनानानामरूपक्रियाकारकत्वंमायामंतरेणकथंसंजाघटीत्य तउक्तं ब्रह्मेति अंतर्बहिर्व्याप्तं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यंरूपंतस्यधारकत्वाद्घटतइत्यर्थः ब्रह्मवेदतपस्तत्त्वमित्यतोवेदादिशब्दराशिधृतत्वाद्वा अनेनप्रपंचस्यवेदादिसिद्धत्वेनसत्यत्वात्तस्यमायामयत्वेवेदादेरप्र माणत्वेन तदुक्ततदैक्यस्यापितथात्वेनविश्वस्यैवसत्यत्वंन्यायप्राप्तमित्युक्तंभवति ३६ उक्तमेवविशदयति प्रजापतिरित्यादिना सर्वनामरूपक्रियायतःप्रजापत्यादिनामरूपक्रियाश्चधत्तइतिपूर्वेणान्व यः ३७ मातरोऽदित्यादयोब्राह्म्याद्यावा पिशाचाघंटाकर्णादयः भूताभृंगिरुद्रानुगाः विनायकाविघ्नादयः ३८ कूष्मांडारुक्मांड्वादयः । उन्मादाःकालकर्णादयः । यातुधानारक्षोविशेशाभृ गुकुत्सादयः । ग्रहाअष्टादशनवग्रहावा हेनृप नृपाःप्रियव्रतादयोवा सरीसृपाःसहस्रपादादयः ३९ संख्यातुमशक्यत्वात्सामान्यतोनिर्दिशति द्विविधाइति व्योमक्षेपथमाकशनभःशब्दगुणोंबरं । पुष्करं गगनंविष्णोःपदंद्यौरात्रमुच्यतइत्यभिधानान्नभःशब्दउभयलिंगः । तेषामुत्तमादित्वेकारणमाह कुशलेति उक्ताइमाजातयःकुशलादिकर्मणांगतयःफलानि ४० उक्तजातीस्त्रिधाविभजति सत्त्वमि

अमुनीभगवद्रूपेमयातेह्यनुवर्णिते ॥ उभेअपिनगृह्णंतिमायासृष्टेऽविपश्चितः ३५ सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् ॥ नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ॥ सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रान्सुरगुह्यकान् ३७ किंनराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषानपि ॥ मातृरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि ॥ खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधाश्चान्येजलस्थलनभौकसः ॥ कुशलाकुशलमिश्राणांकर्मणांगतयस्त्विमाः ४० सत्त्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः ॥ तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा ४१ यदैवैकतमोन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ॥ तदैवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् ॥ पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२

ति सत्त्वंरजस्तमइतिगुणत्रयहेतुकाःसुरनृनारकाइतितिस्रोज्ञेयाइत्यन्वयः सत्त्वहेतुकपुण्यफलासुरगतिः । रजोहेतुकपुण्यपापफलामनुष्यगतिः । तमोहेतुकपापफलानारकीगतिः । अनेननरकयोग्याअ सुराइत्युक्तंभवति अवांतरभेदोपित्रिधेत्याह तत्रापीति गुणत्रयमूलकर्मभ्यःप्राप्तसुरनरासुरगतयः प्रत्येकंसात्त्विकराजसतामसतयात्रिधाभवंति तथाहि कल्पादिप्रधानाअसुरास्तामसतामसाःप्रधानासुर भृत्यास्तामसराजसाः अप्रसिद्धासुरास्तामससात्त्विकाः केवलपापचारिणोमनुष्याराजसतामसाः मिश्रकर्मकृतोमनुष्याराजसराजसाः मनुष्येषुपुण्यैककर्मकृतउत्तमामनुष्याराजससात्त्विकाः । पृथगप्र सिद्धादेवाःसात्त्विकतामसाः अतत्त्वाभिमानिनोलोकख्याताःसात्त्विकराजसाः तत्त्वाभिमानिनोदेवाःसात्त्विकसात्त्विकाः सात्त्विकेभ्योपिसात्त्विकाः गरुडादित्रिकवद्भार्याः तेभ्योपिसात्त्विकाब्रह्मभा र्यासरस्वती ततोपिसात्त्विकोब्रह्मेतिभेदः एकैकशइतिशप्रत्ययेनज्ञायते तदुक्तं तामसास्तामसादैत्याःप्रधानादेवशत्रवइत्यादिना ४१ एवंजगत्स्वरूपंनिरूप्याधुनाभगवदवतारावसरमाह यदेति यदैकतम स्वभावःसात्त्विकोन्याभ्यांरजस्तमोभ्यामुपहन्यते तदैवतस्मिन्नवसरएवधातापोषणादिकर्तावर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकरूपधरोभगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः मत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णोपेंद्रादिरूपैरव तीर्येदंजगत्सत्त्वेनस्थापयन्पुष्णाति संवर्धयतिस्थितंरक्षतीत्यन्वयः तेषुत्रिष्वेकतमोभावःसात्त्विकतामसः सात्त्विकराजसःसात्त्विकसात्त्विकोवा तामसराजसाभ्यामुपहन्यते यदेतिवा यदैवस्वामसादि भीराजसतामसादिभिश्च दैत्यदानवराक्षसादिभिः ते त्रयः सात्त्विकभेदाबाध्यंते तदावराहादिरूपैरितिवा तदुक्तं सात्त्विकेषुत्रिषुयदात्वेकस्यप्रतिबाधनमित्यादिना ४२

ननुसंहारोन्यनियतश्चेत्तदुपद्रवेणजगद्रक्षणंदुःशकमित्याशंक्य स्वनिषतरूपभेदेनसंहारस्याक्रियमाणत्वात् नतदुपरोधोजगद्रक्षणस्येतिध्वनयति ततइति ततःस्थित्यनंतरंप्रलयकालेप्राप्तेकालाग्निरुद्रा
णामात्मांतर्यामीसभगवानात्मनोब्रह्मणोंतर्यामिणःस्वोदराद्यत्सृष्टंजगत्तदिदंसर्वंनियच्छति कथमिव अनिलोघनानीकंमेघपटलमिवेत्यन्वयः तदुक्तं मत्स्यादिरूपीपोषयतिनृसिंहोरुद्रसंस्थित इत्या
दिना । कालोयमः ४३ उक्तमर्थंप्रमाणइति इत्थंभावेनेति भगवंतोब्रह्मादयस्तेभ्योतिशयेनोत्तमोभगवत्तमोभगवानैश्वर्यगुणोनासर्वजगन्नेतापरमपुरुषः । इत्थंभावेनसृष्टिस्थितिसंहारादिकर्तृत्वेन
सर्वस्माद्भिन्नत्वेनसर्वदोषविवर्जितत्वेनकथितःप्रतिपादितः श्रुत्यादाविति शेषः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादि । तथाकथनेकारणमाह इत्थमितिसूरयःपरंपरमात्मानमित्थंभावेनसर्ववैलक्षण्येनद्र
ष्टुमर्हंतिहि नाभेदज्ञानेनातस्तत्कथनंयुक्तमितिभावः यद्वाभगवान्जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेनकथितइतियद्यस्मात्तस्मात्सूरयःपरमार्थदर्शिनइत्थंभावेऽचेतसिपरंद्रष्टुंनार्हंतीतिन अर्हंत्येवेति अ
नेनज्ञानिप्रत्यक्षमपिप्रोक्तार्थेप्रमाणमितिसूचितम् ४४ अत्रोच्यमानंजन्मादिकर्तृत्वंमायामयंकिंनस्यादत्राह नचेति अस्यपरस्यकर्तृत्वंजन्मकर्माणियथाजीवानांबंधस्यप्रतिषेधार्थंभवंति तथानवीधीयतइ
तिन वेदादौकर्तृत्वंजन्मकर्मचविधीयतएव अतोमाययास्वेच्छयारोपितंनित्यारूढम् । स्वरूपाविभिन्नत्वात् कर्तृत्वंनानिर्वाच्यम् । प्रतिषेधाय बंधस्यजीवानांपरमेशितुः । स्वेच्छयैवतुकर्तृत्वंनित्यारू
ढंचिदात्मकमितिवचनात् रुपउपरिभावइतिधातोः सुभद्रांरथमारोप्येतिप्रयोगाच्च स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिच अनेनमायाशब्दस्येच्छार्थत्वंनमिथ्यार्थत्वमित्युक्तंभवति हिशब्देननिरस्तकु

ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः॥सन्नियच्छतितत्कालेघनानीकमिवानिलः॥४३इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः॥नेत्थंभावेनाहिपरंद्रष्टुमर्हंति
सूरयः४४ नचास्यजन्मकर्माणिपरस्यनविधीयते॥कर्तृत्वंप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः॥ विधिःसाधारणो
यत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम्॥ यथापरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमिमंशृणु ४७ शौनकउवाच ॥ यदाहनोभवा
न्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः॥ चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोध्यात्मसंभवः॥ यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमु
वाचह ४९ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम्॥ बंधुत्यागनिमित्तंचयथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच॥ राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवादीन्महामुनिः॥
तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः॥५१॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः॥ १०॥ ॥ ध्र ॥

हकमितिपूर्वोक्तंसूचयति ४५ संप्रत्युक्तब्रह्मकल्पेनान्यब्रह्मकल्पानांसाधारण्यमाह अयमिति अयंब्रह्मणःप्रथमःकल्पस्तवोदाहृतः मयेतिशेषइत्यन्वयःकीदृशः सविकल्पः मन्वंतरादिविविधकल्पे
नसहितः यत्रब्रह्मकल्पेऽन्यब्रह्मकल्पानामन्यकल्पानांचसाधारणःसमानोविधिः यत्रचप्राकृतवैकृताःसर्गाःसंतीत्यर्थः अनेनप्राकृतादिसर्गकथनंसाधारण्येकारणमित्युक्तंभवति ४६ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमुत्त
रस्कंधार्थंप्रतिजानीते परिमाणमिति कल्पानांलक्षणानिविग्रहमियत्तांचकल्पलक्षणस्वरूपंवा परस्तात्पश्चाद्यथायथावद्व्याख्यास्ये प्रथमतइमंपाद्मंकल्पंशृणिवत्यन्वयः४७ अस्यग्रंथस्यशुकशिष्यसूत
शौनकसंवादत्वंस्पष्टयन् शौनकप्रश्नप्रकारमाह यदाहेति विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिमित्यादिना क्षत्ताबंधूंस्त्यक्त्वाभुवस्तीर्थानिचचार तत्रतीर्थसंचरणसमयेमैत्रेयादात्मज्ञानंचापेतियद्भ
वानाह ४८ ततःकिंतत्राह कुत्रइति तस्यविदुरस्याध्यात्मसंभवः आत्मनांपुरुषाणामधिकस्यहरेःकथायाःसंभवोयस्मात्सतथा यद्वात्मानंशरीरमधिकृत्यवर्तमानंदेहद्विपादि तद्विषयोविदुरेणपृष्टःसभ
गवांस्तस्मैविदुराय यद्वा तत्त्वमुवाचह हेरयनेनग्रंथांतरप्रसिद्धिमाह प्रत्यारंभप्रसिद्धौहेतिपादवः ४९ ५० तत्रसूतःशौनकप्रश्नपरिहारप्रकारंप्रतिजानीते राज्ञेति यत्समाधानं राज्ञःप्रश्नानुसारत
इतिपुनरुक्तयाप्रश्नयोरेकविषयत्वेनपरिहारोपिवदविनाभूतइतितत्प्रश्नप्रतिवचनमपियुग्मत्प्रश्नप्रतिवचनमेवेतिदर्शयति ५१॥ द्वितीयस्कंधगाम्भीषापदरत्नावलीमया। स्वर्पिताचरणांभोजेपद्मनाभस्यभास
ताम्॥ १॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतींद्रकृतायांश्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः॥ १०॥ द्वितीयस्कंधःसमाप्तः॥ ७॥ ७॥

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः समाप्तः ॥